

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 33–34

КИЇВ
2022

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 5 від 28.12.2022 р.)

**Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія
включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі політичних наук за
спеціальностями 052, 291 (Наказ МОН України від 02.07.2020 № 886) та історичних наук
за спеціальністю 032 (Наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)
з присвоєнням категорії «Б».**

Видання включено до міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.

Редакційна колегія:

Головний редактор – д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Відповідальний за англійськомовний супровід - старший викладач С. Г. Романюк

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. К. В. Балабанов, к.політ.н., доц. М. В. Булик,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, к.політ.н., доц. Л. О. Дорош, д.політ.н.,
проф. Г. І. Зеленько, к.і.н., доц. О. Л. Іванюк, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф.
Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, к.і.н., доц. С. П. Пахоменко, д.політ.н., проф.
Н. П. Пашина, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.і.н., проф. І. В. Срібняк, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна,
д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, к.політ.н., проф. М. В. Трофименко, к.і.н., доц. Я. П. Цецик.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія), д.політ.н., проф. С. Корнеа
(Республіка Молдова), д.політ.н., проф. А. Макаричев (Естонія), д. філос.н., доц.
Е. Нарвселіус (Швеція), д.і.н., ст.наук.співр. В. Сазонов (Естонська республіка), д.п.н., проф.
С. Саяпін (Республіка Казахстан), д.політ.н., проф. С. Х. Ш. Сохерворді (Пакістан),
д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Засновник: Маріупольський державний університет

03037, м. Київ, пр. Повітрофлотський, 31

e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників.

Видавець «Видавничий відділ МДУ», 03037, м. Київ, пр. Повітрофлотський, 31

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Арзаманов О. ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ З ПИТАНЬ МЕДИЦИНИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЯХ ЗЕМСТВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	5
Забавін В. О., Булик М. В., Небрат С. Г. ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗВІДОК ЕКСПЕДИЦІЇ МДУ У 2021 РОЦІ).....	16
Іванюк О. Л., Ремінна Д. В. ЄВРОПЕЙСЬКІ КУРОРТИ У ХІХ СТОЛІТТІ: ВІЗІЇ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	31
Луковенко І. Г. ІУДЕЙСЬКА ГРОМАДА МАРІУПОЛЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	44

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Легкодух В. В. АНАЛІЗ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ЗАСОБИ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ	60
Матвійчук Н. В. МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ	71
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	80
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ».....	82
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	85

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arzamanov O. EDUCATIONAL ACTIVITIES ON MEDICAL ISSUES FOR THE POPULATION IN EKATERINOSLAV PROVINCE ZEMSTVO TERRITORIES	5
Zabavin V., Bulyk M., Nebrat S. TO THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE NORTHERN AZOV SEA REGION (BASED ON MATERIALS OF MSU EXPEDITION IN 2021).....	16
Ivaniuk O., Reminna D. EUROPEAN RESORTS IN THE XIX CENTURY: VISIONS OF TRAVELERS FROM DNIEPER UKRAINE	31
Lukovenko I. JEWISH COMMUNITY OF MARIUPOL 19TH - EARLY 20TH CENTURIES	44

POLITICAL SCIENCE

Lehkodukh V. ANALYSIS OF THE EXTERNAL INFLUENCE OF THE ENEMY ON THE MILITARY SERVANTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE THROUGH MOBILE.....	60
Matviichuk N. INTERNATIONAL SANCTIONS AS A TOOL OF FOREIGN POLICY	71
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	80
THE EDITING POLICY OF SCIENTIFIC PUBLICATION “BULLETIN OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. SERIES: HISTORY. POLITICAL STUDIES”	82
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	85

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 374.71:613.4(091)(477)

О. А. Арзаманов

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ З ПИТАНЬ МЕДИЦИНИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЯХ ЗЕМСТВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуто процес розвитку на території Катеринославської губернії системи просвітництва пересічного населення щодо питань гігієни, медицини та профілактики хворіб, під час функціонування на теренах України земської реформи. Досліджені засоби, якими земські медичні працівники та інші організації проводили цю діяльність. Зазначені фактори що сприяли або заважали просвітництву у цей період. Увагу приділено відгуку місцевого населення на просвітницькі міри. Відмічена роль підтримки від земської адміністрації у сфері просвітницької діяльності

Ключові слова: земська медицина, просвітництво, профілактика.

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-5-15

Великі зміни у сфері місцевого управління відбулись на більшості територій України імперського періоду у 1864 р., після прийняття реформи, за якими більшість сфер міського та сільського господарства передавались під контроль новостворених органів земської влади, які отримали широку свободу у питанні вирішення місцевих проблем. Визначні зрушення земська реформа провела і у сфері охорони здоров'я, яка тепер переходила майже під повний контроль місцевої влади. Разом із цим до земств повинні були вирішувати проблему розповсюдження медико-гігієнічних знань серед населення. Вивчення цієї теми допоможе нам краще зрозуміти рівень освітньо-культурного розвитку населення, та умови його існування, історію становлення системи медичної допомоги на українських землях а також розвиток механізмів місцевого самоуправління в Україні імперського періоду на прикладі однієї з адміністративно-територіальної її частин.

Серед дослідників історії земств та земської медицини у Катеринославській губернії ще не було тих, хто зосереджував увагу своєї праці на питанні просвітництва. Здебільшого воно розглядалось у загальному контексті розвитку земської медицини (Лохматова, 1999), чи як частина історії земської санітарно-профілактичної діяльності (Риженко та Гужва, 2001).

Більшість джерел з цієї теми як правило є звітними матеріалами до земської влади, які доповідали про стан медицини у губернії, разом із тим описуючі досягнення у сфері просвітництва. Авторами цих звітів були земські дільничні та санітарні лікарі, які працювали на місцях та були спроможні оцінити ситуацію. Мають також значення і звіти організацій що не належали безпосередньо до сфери земської медицини, але отримували допомогу від земств та також приділяли увагу просвітництву. Також питання просвітництва підіймалось на лікарських з'їздах Катеринославщини, де лікарі могли викласти своє бачення розвитку просвітницької діяльності.

Одразу з початку діяльності земських медичних установ лікарі зіткнулись із проблемою недовіри до себе з боку населення. Через низький рівень дореформеної

організації охорони здоров'я, особливо у селах та як наслідок труднощі у отриманні кваліфікованої медичної допомоги призвели до того, що місцеві жителі часто користувались послугами кровопускачів, шептунів, бабок-сповитух, або займались самолікуванням чи зовсім ігнорували свої хвороби, не знаючи їх важкості. Погіршував цю ситуацію також низький рівень гігієнічної культури, типовий для селян того періоду. Це зробило питання просвітництва населення у медично-санітарних питаннях особливо важливим (Лохматова, 1999, с. 89–90).

Питання просвітництва населення серед земських лікарів неодноразово підіймались. Так, про необхідність вести бесіди земського лікаря із населенням, часто із застосуванням ілюстративного матеріалу, згадували на медичних з'їздах у Харківській губернії у 1878–1879 рр. та Херсонській губернії у 1875 р. (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 68).

Серед просвітницької та консультаційної діяльності у цій сфері на законодавчому рівні можна відмітити «Тимчасові правила відносно видання земськими закладами постанов про міри попередження... заразних хворіб.», за якими повітові земські зібрання могли видавати розпорядження щодо утримання у чистоті приватних та суспільних вулиць, дворів, нагляду за чистотою води та продуктів харчування. Ці постанови повинні були бути доведені місцевою адміністрацією до загального розуміння усіх мешканців повіту, а за їх дотриманням повинні були слідкувати поліцейські чини та санітарні попечителі із правом вільного входу і підпорядковані їм місця (Высочайше утвержденные временные правила..., 1879).

Губернське земське зібрання постановами 1884 та 1886 року працю з видачі постанов довірила повітовим земствам у селах та міським управлінням – містах. Також губернська управа займалась виданням та поширенням серед повітових та міських управ для видачі населенню та виконання брошур на тему попереджувальних мір щодо холери (укладені старшим лікарем губернської земської лікарні), щодо дезінфекції приміщень, речей та білизни, та мір запобігання розповсюдженню епідемії (Постановлення Чрезвычайного Екатеринославскаго Губернскаго Земскаго Собранія, 1892).

Діяльністю із сповіщення населення часто приходилось займатись місцевим санітарним управлінням. Окрім закриття доступу до небезпечних у санітарному плані місць (колодязів, базарних площ, тощо), вони ще й намагалися донести місцевим жителям інформацію про їх небезпеку. Так, у 1908 році у Катеринославському повіті було досліджено 43 колодязя, серед яких частина була закрита, про що оповістили населення. Водночас із тим санітарне управління активно приймало міри (розповсюджувало читання, плакати, листи про небезпеку уживання сирової води) (Отчеты уездных санитарных врачей..., 1910).

Проблема неохайного ставлення населення для власного здоров'я та недовіри до лікарів залишалась актуальною досить довгий час навіть після прийняття земської реформи. Так навіть у 1902 році про цю проблему писало Катеринославське відділення суспільства запобігання епідеміям. Самим надійним засобом поширення гігієнічних знань все ще вважався наявний приклад – особиста праця лікаря із пацієнтом, побачивши результати якої (насамперед – вилікування хвороби), у пацієнта з'явиться довіра до праці лікаря та його порад. Користуючись цим суспільство прийняло рішення боротись із сифілісом відправляючи на командировку по селах фельдшерські загони для роботи з населенням, у чому їм здійснювала підтримку губернська земська управа (Отчет уполномоченного общества по Екатеринославской губернии..., 1903, с. 6–8).

Значну роль у початку активної просвітницької діяльності зіграло створення у 1900 р. при Піроговському суспільстві спеціальної комісії з розповсюдження гігієнічних знань у народі. Діяльність їх почалась із масового друкування листів та брошур, що були

розповсюджені по територіях Російської імперії. Так Катеринославська губернія за період з 1901 по 1908 р. отримала від неї 4471 екземпляр діапозитивів та 209 162 друкованих видання, чим опереджала як найбільш успішну у цьому плані губернію на теренах сучасної України – Харківську (яка отримала 4151 та 199 324 відповідно) та навіть Петербурзьку (видано 2 605 діапозитивів та 194286 видань) (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 69). Так, наприклад, у 1903 р. Маріупольська повітова управа роздала дільничним лікарям листівки на такі теми як «Як зберегтись від віспи»(3000 шт.); «від скарлатини»(3000шт.); «Від сифілісу»(300 шт.) «Як годувати грудних дітей»(1600 шт.); «Про пологи»(1500 шт.); «Про дифтерит»(1500 шт.); «Про кривавий пронос»(1000 шт.); «Про чахотку»(500 шт.); «Про трахому» (500 шт.) (Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде, 1904, с.113).

Часто просвітницьку діяльність стимулювали саме активні епідемії, навички захисту від яких потрібно було передати населенню. Так у відповідь на холерну епідемію, що пройшла по губернії у 1907 році катеринославським медичним суспільством 6 вересня того ж року була створена комісія для проведення публічних читань з теми хвороби. Серед тем доповідей були шляхи розповсюдження та передачі холери, її симптоми та профілактика, а також надання інформації, щодо доступних протихолерних щеплень. Тут лектори зіткнулись із ще однією проблемою, а саме – відмовою міського самоуправління співпрацювати у цій сфері. Так Катеринославській міській голова заборонив проводити виступи у міській думі та будівлі комерційного училища а начальник Катерининської залізної дороги заборонив після першого читання проводити лекції у залізничному училищі без його дозволу. Вдалось прочитати всього 12 лекцій, у міських училищах –всього по одному разу, а частину взагалі прийшлось проводити у непристосованих до цього холодних приміщеннях танцкласів. Тим не менш лекції мали успіх незважаючи на неосвіченість відвідувачів, які слухали матеріал з великою уважністю (Труды губернского санитарного совещания..., 1908, с. 90–91).

Бесіди та читання з теми холери для населення у цьому ж році губернською санітарною нарадою, було вирішено продовжити, шляхом розповсюдження у школах листків про холеру та протихолерні щеплення, і також попросити губернську адміністрацію допомагати у організації читань, надаючи для них просторові та зручні приміщення. Також, з метою поширення знань, управа вирішила виділити 1000 рублів на виготовлення 500 000 листків та 500 рублів на виготовлення 40 000 брошур для консультації грамотного населення. Читання продовжили проводити у крупних повітових містах і наступного року, хоч нажаль здебільшого поодинокі. Населенню санітарне управління також намагалось надати інформацію і по іншим епідемічним захворюванням. Так у 1908 р. санітарні лікарі Катеринославського повіту займались розсиланням брошур та плакатів присвячених віспі та скарлатині (Отчеты уездных санитарных врачей..., 1910).

Просвітленням населення займались також і на місцях, у процесі ліквідації епідемії. У інструкції щодо мір після появи випадків захворювання, зазначається, що санітарний загін, який прибував на місце на місце, окрім здійснення першої допомоги та організації карантину та дезінфекції, епідемічний лікар також був повинен розповідати населенню під час обходів хворих, на сільських сходах та читаннях про хворобу та міри її попередження. З цих рекомендацій також можна побачити, що земським лікарям частково вдалось перебороти проблему недовіри населення, але здебільшого – за рахунок довіри, що була збудована через довгу та ефективну працю дільничного лікаря, оскільки у них було зазначено, що населення може не довіряти консультації санітарного лікаря (з діяльністю яких воно до недавніх пір було незнайоме), але більш активно буде прислухатись до порад

власного дільничного лікаря. Також лікарям що проводили читання було рекомендовано популяризувати серед населення протихолерне щеплення на власному прикладі – демонструючи сліди від його проведення на собі (Труды губернского санитарного совещания..., 1908, с. 158–159).

Важливість інформування населення та залучення його до проведення оздоровчих заходів залишалась актуальною і у подальші роки, та була окреслена Катеринославською губернською управою як одним з важливіших принципів боротьби із холерою у 1911 р. Також управою була врахована неможливість залучити до роботи з просвітництва постійного медичного персоналу, і було вирішено довірити цю працю запрошеним лекторам на рівні повіту, та працівникам тимчасових медичних холерних ділянок на місцях. Для допомоги у цьому управою було надруковано 100 000 брошур та плакатів для розповсюдження населенню. Лекторами було проведено 146 лекцій у 103 населених пунктах, які відвідало більше 25 тис. чоловік. Цікаво, що як і у 1907 так і 1911 р. ректори однаково зазначали великий інтерес серед населення до тем лекцій. У обох випадках населення не заважало проведенню, активно задавало питання, а через зацікавленість темою – лекційні зали були майже цілком заповнені, що свідчить про те що це були актуальні для населення знання та така діяльність мала великі перспективи. Саме широке проведення лекцій стало наступним великим етапом у розвитку просвітницької діяльності разом із запрошенням до повітів лікарів-лекторів, які могли проводити читання на постійній основі. Першими це зробили адміністрація Ахтирського повіту Харківської губернії, яка в 1907 р. на фоні епідемії холери запросила до повіту студента-лектора (Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1911, с. 6–7)

Після успішного проведення лекцій у 1911 р. Катеринославська губернська управа запропонувала організувати при повітових земствах постійну лекторську організацію, де на кожний повіт виділявся 1 лектор із зарплатнею у розмірі 2 400 руб., якому надавався помічник із оплатою праці у розмірі 300 руб., та допомога на придбання обладнання у розмірі 50 руб. Запрошенням лекторів займалось губернське повітове земство, яке водночас і оплачувало їм третину виплат (600–800 рублів) (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с.75). Мста для проведення лекцій обирались шляхом поділення повіту на райони, де в свою чергу обирали населенні пукти із великою кількістю населення (не менше за 2 тисячі), де проводили курс лекцій на задану тему. Після того як у кожному з районів був вкладений курс, процес починався наново, вже із курсом присвяченим новій темі. Так за весь 1912 рік було проведено по губернії 218 лекцій, серед яких 62 провели у Верхньодніпровському повіті, 50 – у Маріупольському, та 106 – у Новомосковському. Серед тем лекцій були присутні: «Устрій людського тіла»; «Про повітря та клімат»; «Про воду та ґрунт»; «Загальні поняття про зараження»; «Про чахотку»; «Про пияцтво»; «Про пологи та дитячі хвороби»; «Про першу допомогу». Серед них більш за все було проведено лекцій на тему зараження – 22 %, устрою людського тіла – 20 % та чахотки – 18 %. Для супроводження матеріалу лектори використовували світові картини, муляжі, рисунки та хімічні досліди. У перший рік запровадження цієї ініціативи статистика показала досить непогані результати – у Верхньодніпровському повіті лекції були проведені у 22 % селищ, які відвідали 11,4 % місцевих жителів; Маріупольському повіті – у 45 %, для 10 % населення, Новомосковському – у 80 % для 17,2 % відповідно. Через перспективність лекційної діяльності до неї у 1913 р. приєднався Слов'яносербський повіт, чия адміністрація раніше відмовилась від послуг лекторів (Смидович, 1913, с. 97–99).

Діяльність лекторів у деяких повітах продовжилась і надалі, зокрема і у повоснні роки. Так восени 1915 року у Маріупольському повіті було проведено 50 лекцій та 5 виставок у

5 селах. Їх відвідало 68,9 % жителів повіту(що було значним покращенням порівняно з минулим роком, де цей процент складав 48,7 %). У більшості сіл основну частину відвідувачів складали жінки(наприклад 63 % у селі Майорському та 71 % у селі Покровському). Лекції присвячені туберкульозу та алкоголізму також супроводжувались кіносеансами. Серед особливо популярних серед населення тем був туберкульоз(особливо серед греків, які часто на нього страждали), та лекції щодо пологів та догляду за дітьми. У другому випадку це інколи допомагало вирішити застарілу проблему земської медицини , а саме – недовіру місцевого населення до акушерок, яких жінки після відвідування лекцій почали відвідувати добровільно. Цікаво що кризова ситуація через прибуття великого числа біженців у повіт не завадила проведенню просвітницьких заходів, а наприклад – підвищила їх відвідуваність(Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 315–319).

За 1915 рік у Новомосковському повіті було проведено 144 лекції у 20 селах. Із всього населення повіту лекції відвідало 6,5 % населення, якщо рахувати відносно населення пунктів де лекції проводились – 23,7 %. Середня відвідуваність у Новомосковському повіті була 159 людина на одне читання у 1914 та 177 – у 1915 р. Також було проведено 3 виставки в селах Песчанка, Кулебовка та Попасне, які з весь час відвідало 3004 людей. У їх організації допомагали повітова управа, що надала будівлі шкіл та старої земської лікарні для їх проведення, Губернський бактеріологічний інститут, та лікар губернської земської лікарні, що надали біологічні препарати для демонстрації. Також у обох повітах активно допомагали представники місцевої інтелігенції, зокрема – земські вчителі. Після лекцій та виставок відвідувачам видавали брошури присвячені хворобам та анкетні листи(за весь час із 500 виданих листів було заповнено 100) (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 322–324).

Здебільшого про проведення лекцій та виставок місцеві жителі дізнавались через розповіді від знайомих, про що свідчить той факт, помічений лекторами, що у невеликих селах, де місцеві знають один одного краще процент відвідувань був більшим ніж у населених пунктах із більшою кількістю людей. Розповсюдження інформації про виставку йшло також за допомогою афіш(які, за словами Маріупольського лектора часто зривали через кілька днів після їх розміщення) та шляхом залучення ректором місцевих священників та вчителів, що в свою чергу розповідали про неї населенню (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 318).

Зі звітів також можна дізнатись, що окремо діяльності з безпосереднього проведення виставок та бесід лектор також допомагав у інших місцевих медичних питаннях. У Новомосковському повіті він також займався санітарним оглядом шкіл, допомогою з прийому біженців, засіданням у повітовій та губернській раді, що свідчить про позитивні наслідки рішення про введення лекторської посади (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 321).

Про успіхи у проведенні рухомих виставок, може свідчити те, що навіть під час Першої світової війни, коли фінансовий стан губернії погіршувався, Катеринославська губернська земська управа все ще займалась матеріальною підтримкою цих музеїв. Так у 1916 році було прийнято рішення щодо щорічного надання рухомій виставці при Новомосковській повітовій управі (яка вже успішно відвідала 8 сіл) допомоги на утримання у розмірі 200 рублів, додатково к 100 рублям які вже надавались (Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1916, с. 59).

Ще одним засобом підвищення інтересу населення до санітарно-медичної теми стала організація пересувних виставок. Першу таку у Російській імперії було організовано в

1911 р. у Коломенському повіті Московської губернії, а з 1912 р. такі почали відкриватись і у Катеринославській губернії (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 71).

Успішним прикладом у цій сфері можна вважати проведену у 1913 р. виставку у Маріупольському повіті. Вона отримала на проведення 800 крб. матеріальної допомоги від повітового земства та 400 крб. від губернського. Матеріалами виставки були 430 наочних таблиць, малюнків, фотографій, діаграм та плакатів, скелет, 23 моделі з пап'є-маше (серед яких був торс у натуральну величину із окремими частинами), 26 бактеріологічних препаратів, 18 патологоанатомічних препаратів, 15 діаграм із пробірок, 50 різних медичних апаратів, 4 мікроскопи та медична література для безкоштовної роздачі населенню. Проводилася вона 9 днів у Маріуполі, по 2 дні – у Магнуші, Ялті, Сартані, Мало-Янісолі та Новоспасівці та 3 дні – у Маріупольському торговому порту. За виключенням Маріуполу, у якому виставку відвідало 10678 людей (з яких 3615 – чоловіки, 2507 – жінки, 4556 – діти), найбільше число відвідувачів було у Новоспасівці (3295), та у Ялті (3257). За популярністю серед населення лідувала Ялта (54 % населення відвідало), а найменш популярною виставка була серед населення Мало-Янісолі (відвідало 18,2 % населення). В інших місцях відвідуваність складала 24–28 % населення. Хоч виставка і викликала цікавість у населення підтримувати матеріально її у них не було яскравого бажання. Коли у Маріуполі два дні поспіль вимагалася плата (у розмірі 20 коп. за вхід), відвідування було рекордно низьким (59 та 133 рази у платні дні, коли у безплатні найгіршим результатом було 1 100 відвідувачів). За весь період праці у Маріуполі виставка отримала лише 299 крб. у добровільних пожертвах від місцевих (Казанський, 1914, с. 399–408).

Водночас виставки почали проводитись і в Новомосковському повіті, де за 1912–1913 р. їх відвідало 5936 людей, у середньому – по 535 на день. Інвентар на початку складав 60 експонатів, серед яких були діаграми, картини, препарати моделі та мікроскопи, у наступному році – фонд виставки поповнився діаграмами Піроговської комісії по заразним хворобам та багатьма новими діаграмами власного виготовлення. Серед тем експонатів переважали: будівля людського тіла, заразні хвороби, алкоголізм, туберкульоз та дитяча смертність. Відомо про проведення виставок і в інших регіонах (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 72). Так в 1913 р. у Верхньодніпровському повіті на проведення щорічної виставки було виділено 396 рублів.

Просвітницьку діяльність також намагались проводити у деяких лікарсько-продовольчих пунктах губернії – місць де реєструвались та проживали люди, що прибували на сезонні роботи. Оскільки прибулі робітники були досить ризиковою категорією населення у санітарно-епідеміологічному плані (тому що могли завести на територію губернії ряд заразних хворіб), одним із головних завдань пунктів було проведення профілактичної діяльності (медичний огляд працівників, надання їм гарячої їжі тощо). Доповнити цю діяльність ще й просвітницькою намагались наприклад у Саксаганському пункті, при якому утримувалась бібліотека на 132 книжки (серед яких окрім казок та розповідей були присутні книги з питань гігієни) (Отчеты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов..., 1912, с. 56). Бібліотека мала деяку популярність серед мешканці пункту, так у червні по 10–12 робітників у день брали книжки. У Юзовському пункті керівництво вело присвячені основам гігієни бесіди із відвідувачами, вивішували плакати та поради «Не пийте сиру воду»; «Мийте руки перед їжею»; «Як вберегтись від холери». Щоправда успіху цих мір було недостатньо, оскільки автор звіту зазначає, що багато робітників цих порад не дотримувались. Також у деяких пунктах проводили безкоштовну консультацію з медичних питань для робітників, зокрема – для вагітних жінок (Отчеты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов..., 1912, с. 22).

Свою просвітницьку роль виконували також і організовані на початку ХХ ст. у селах губернії ясла, чия функція була догляд за дітьми під час загальних робіт у полі, насамперед – щоб попередити кишкові захворювання, які діти могли отримати у негігієнічних польових умовах. Під час знаходження у них дітям надавали корисні харчові звички та гігієнічні навички, займалися із ними активним, корисним для здоров'я відпочинком. Слід зазначити, що багато дітей були вже у віці, у якому могли самостійно сприймати цю інформацію, що робило ці приклади особливо корисними. Так за період з 1911 по 1913 р. у Верхньодніпровському повіті у яслах знаходилося на утриманні 368 дітей віком від 5 до 10 років, та 37 – старше 10. До того ж, за задумкою санітарних лікарів, ясла повинні були показати населенню як саме потрібно кормити дітей та доглядати за ними (Земская медицина в Верхнеднепровском уезде..., 1915).

У деяких випадках праця з просвітництва місцевого населення лежала не тільки на земстві. Так попередженням туберкульозу серед населення губернії займалась Всеросійська ліга боротьби із туберкульозом, яка до ціле своєї діяльності відносила, у тому числі, і влаштування лекцій та виставок з теми попередження хвороби. На 1914 р. було заплановано витратити 200 рублів на покупку та розповсюдження серед населення літератури з теми туберкульозу, 300 – на проведення лекцій та закупку кінематографічних картин з теми, та 500 – на проведення виставки (Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915, с. 15). На жаль через війну та нестачу коштів у цьому році організувати систематичне проведення лекцій не вдалось. Лекція та виставка були успішно проведені під час щорічного «свята білої квітки», на якому вже не перший рік розповсюджували інформацію про цю хворобу та збирали гроші на боротьбу із нею. Під час свята були розміщені афіши та плакати, надруковані листки для роздачі просвітницького характеру (Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915, с. 31–32).

Просвітницьку діяльність ліга намагалась проводити і серед дітей, які проводили профілактичний відпочинок у дитячій літній колонії, куди часто брали дітей із бідних сімей та зі слабким здоров'ям. У дітей виховували гігієнічні навички через навчання їх систематичному режиму життя, дотриманню особистої чистоти та фізичним вправам (Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915, с. 27).

На жаль, отримати повне розуміння, наскільки ця просвітницька діяльність допомогла у підвищенні гігієнічної грамотності населення та посилила довіру людей земським лікарям майже неможливо, оскільки загальному зросту числа жителів, що звертались за медичною допомогою за цей час сприяло багато інших факторів. До них можна віднести розширення сіті медичної допомоги, та збільшення числа лікарів у губернії, чому сприяло значне бюджетне фінансування земської медицини, та загальне підвищення довіри до земських медичних працівників, через їх довгу та ефективну діяльність, результати якої населення могло побачити на власні очі. До того ж, оскільки введення активної просвітницької діяльності проводилось на пізніх етапах існування земської системи, проміжок часу що вивчається є досить коротким, та не може розповісти про значні якісні зміни у житті населення, до яких призвела ця діяльність, і після ліквідації земств у 1917 році ми можемо тільки здогадуватись, як би розвивався процес просвітництва і подалі.

Можна визначити, що просвітницька діяльність у пореформеній Катеринославській губернії пройшла довгий шлях. Спочатку вона обмежувалась виданням особливих інструкцій у випадку епідемій та бесідами земських лікарів із пацієнтами, але пізніше, незважаючи на фінансові, логістичні труднощі та проблеми з місцевою адміністрацією

перейшла до етапу більш активної взаємодії із населенням, шляхом організації періодичних лекцій та наглядних виставок, які жителі губернії прийняли з ентузіазмом. Окрім безпосередньо просвітницької діяльності (читань виставок, тощо), приділялась увага освіченню населення і за допомогою інших допоміжних закладів (як ясла та продовольчі пункти). Важливе значення також мала діяльність місцевих громадських організацій, яким земство надавало фінансову підтримку. Хоч значний прогрес у сфері народного просвітництва у справах медицини з'явився відносно пізно від початку земської системи, ця ситуація не була виключною для Катеринославської губернії. Більш того, вона одна з перших почала впроваджувати нові засоби просвітництва, які знайшли відклик у населення та були впроваджені на більшій частині територій на постійній основі. Земські діячі Катеринославської губернії усвідомлювали необхідність просвітництва населення у медичних питаннях, та до кінця існування земської системи здійснювали прогресивні зміни у цій сфері.

Бібліографічний список

- Вашкевич-Кожевникова, Т.Г., 1914. О распространении гигиенических знаний в народе. *Труды XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Типография К. А. Андрущенко.
- Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915. *Екатеринославский отдел. Отчет о деятельности отдела за 1914 год*. Екатеринослав : Труд.
- Высочайше утвержденные временные правила относительно издания земскими учреждениями обязательных постановлений о мерах предупреждения и прекращения повальных и заразительных болезней, 1879. *Полное собрание сочинений законов Российской империи*. 2-е собр., 54(1), ст. 59399, с. 137–139.
- Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1911. *Екатеринославскому Губернскому Земскому Собранию 46 очередной 1911 года сессии. Екатеринославской Губернской Земской Управы*, 1, Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко.
- Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1916. *Екатеринославскому Губернскому Земскому Собранию 51 очередной сессии 1916 года. Екатеринославской Губернской Земской Управы*, Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко.
- Земская медицина въ Верхнеднепровскомъ уездъ за 1913 годъ*, 1915. Верхнеднепровскъ : Типография Витлима и Красильщика.
- Казанский, С. Ф., 1914. Передвижная гигиеническая выставка в Мариупольском уезде. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*, 4–5: апрель–май 1914 г., Екатеринослав: Типография губернского земства.
- Лохматова, А., 1999. *Катеринославське земство*. Запоріжжя: Тандем-У.
- Отчет о деятельности санитарной организации Екатеринославского губернского земства за 1915 год.*, 1916. Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко.
- Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1903 году*, 1904. Мариуполь: Типография Э. И. Гольдринина.
- Отчет уполномоченного общества по Екатеринославской губернии о деятельности отделения в 1902 году. Общему собранию членов общества*, 1903, Екатеринослав : Типография Губернского земства.
- Отчеты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в Екатеринославской губернии за 1911 год*, 1912. Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко.

- Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1908 год, 1910. *Санитарное отделение Екатеринославской Губернской Земской Управы*. Екатеринослав : Типографія Торгового Дома «Нейте и Мясоѣдовъ».
- Постановленія Чрезвычайнаго Екатеринославскаго Губернскаго Земскаго Собранія 14-го августа 1892 года съ приложеніями*, 1892, с. 15–16. Екатеринославъ : Типо-Литографія Губернскаго Правленія.
- Риженко, С.А. та Гужва, З.Г., 2001. *Клятва богині Гігієї. Літопис про становлення санепідслужби Дніпропетровської області до 100-річчя (Історичні нариси)*. Дніпропетровськ: Видавництво ІМА-прес.
- Смидович, А. Л. (сост.), 1913. *Краткий очерк земской медицины и санитарии. В Екатеринославской губернии. (Пояснение к экспонатам Екатеринославского губернского земства)*. Екатеринослав : Типографія Губернскаго Земства.
- Труды губернского санитарного совещания по вопросам борьбы с холерой при Екатеринославской Губернской Земской Управе. 31 марта – 3 апреля, 1908. *Издание Екатеринославской Губернской Управы. Санитарное отделение*. Екатеринослав: Типография Губернского Земства.

References

- Doklady I Zaklyuchenia po sanitarnomu otdeleniu, 1911. *Ekaterinoslavskomu Gubernskomu Zemskomu Sobraniu 46 ocherednoj 1911 goda sessii. Ekaterinoslavskoj Gubernskoj Zemskoj Upravu [For Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Assembly 46 regular session of the 1911 year. Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Uprava]*, 1, Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian).
- Doklady I Zaklyuchenia po sanitarnomu otdeleniu, 1916. *Ekaterinoslavskomu Gubernskomu Zemskomu Sobraniu 51 ocherednoj 1916 goda sessii. Ekaterinoslavskoj Gubernskoj Zemskoj Upravu [For Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Assembly 52 regular session of the 1916 year. Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Uprava]*, p. 59. Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian).
- Kasansky, S. F., 2014. *Peredvizhnaya gigenicheskaya vustavka v Mariupolskom uezde. [Traveling hygienic exhibition in Mariupol county]. Vrachebno-sanitarnaya khronica Ekaterinoslavskoi gubernii*, 4–5: April–may 1914 y. Ekaterinoslav: Tipografiya gubernskogo zemstva.
- Lokhmatova, A., 1999. *Katerunoslavske zemstvo [Ekaterinoslav zemstvo]*. Zaporizhya: Tandem-U (in Ukrainian).
- Otchet o deyatelnosti sanitarnoy organysatsyi Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva za 1915 god. [Sanitary organization of the Ekaterinoslav provincial zemstvo activity report for 1915]*, 1916 Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian)
- Otchet o sostoyaniji zemskoj medicyny v Mariupolskom uezde v 1903 godu [Report on the state of zemstvo medicine in Mariupol county for 1903]*, 1904, p. 113. Mariupol: Tipografiya E. I. Goldryna (in Russian).
- Otchet upolnomochenovo obshestva po Ekaterinoslavskoj gubernii o dejatelnosti otdelenija v 1902 godu. Obshemu sobraniyu chlenov obshestva [Authorized society of Ekaterinoslav province activity report for 1902 for the general assembly of society members]*, 1903 Ekaterinoslav: Tip Gubern. Zemstva (in Russian).

- Otchety o deyatelnosti vrachebno-prodovolstvennykh punktov v Ekaterinoslavskoy gubernii za 1911 god* [Activity reports on medical and food stations of the Ekaterinoslav province for 1911], 1912. Ekaterinoslav : Tipografiya K. A. Andrushenko (in Russian).
- Otchety uездnykh sanitarnykh vrachei Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstvo za 1908 god [Ekaterinoslav provincial zemstvo county sanitarian doctors reports for 1908], 1910. Sanitarnoe otdelenie Yekaterinoslavskoy Gubernskoy Zemskoy Upravy. Ekaterinoslav: Tip. TD «Neyte i Myasoyedov» (in Russian).
- Postanovleniya Chrezvychainogo Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya 14-go avgusta 1892 goda s prilozheniyami* [Ekaterinoslav Provincial zemstvo emergency assembly decrees for August 14th of 1892 with additions], 1893. Ekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Pravitelstva (in Russian).
- Ruzhenko, S.A. and Guzhva, Z.G., 2001. *Klyatva bogyni Gigiyei. Litopus pro stanovlennya sanepidsluzhby Dnypropetrovskoyi oblasti do 100-richya (Istorichni narysy)*. [Oath of the Goddess Hygiea. Chronicle of sanitary and epidemiological service of the Dnipropetrovsk oblast for 100 year (Historical essays)]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo IMA-pres (in Ukrainian).
- Smidovich, A. L. (ed.), 1913. *Kratkiy ocherk zemskoj medicyny i sanitariy. V Ekaterinoslavskoy gubernii (Poyasnenie k eksponatam Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva)* [Brief study of zemstvo medicine and sanitary in Ekaterinoslav province (Explanation for the exhibits of Ekaterinoslav provincial zemstvo)]. Ekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Zemstva.
- Trudy gubernskogo sanitarnogo soveshaniya po voprosam borybu s kholeroy pri Ekaterinoslavskoi Gubernskoy Zemskoy Uprave. 31 marta – 3 aprelya, 1908* [Works of the Ekaterinoslav Provincial Zemstvo County provincial sanitary cholera control meeting for 31st march – 3rd april, 1908], 1908. Ekaterinoslav: Tip. Gubern. Zemstva (in Russian).
- Vashkevich-Kozhevnikova, T.G, 1914 *O raspostraneniі gigenicheskikh znaniy v narode* [About dissemination of hygiene knowledge among the people]. *Trudi XI gubernskogo s'ezda zemskih vrachei i predstavitelei zemskih uchrezhdeniy Ekaterinoslavskoi gubernii*. Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian)
- Vserossijskaja liga dlya borybu s tuberculyosom, 1915. *Ekaterinoslavskij otdel. Otchet o dejatelnosti otdela za 1914 god*. [All-Russian league for fight against tuberculosis. Ekaterinoslav department. Department activity report for 1914 year]. Ekaterinoslav : Trud (in Russian).
- Vysochaishe utverzhdennye vremennye pravila otnositelno izdaniya zemskimi uchrezhdeniyami objazatelnykh postanovleniy o merah preduprezhdeniya i prekrasheniya povalnykh i zarazitelnykh boleznej. [Highly approved temporary rules about publication by zemstvo institutions obligatory edicts about measures for prevention and termination of lethal and contagious deceases], 1879. *Polnoye sobranie zakonov Rossijskoi imperii*, 2-e sobr. 54(1). st. 59399. p. 137–139 (in Russian)
- Zemskaya medicina v Verkhnyedneprovskom uезде za 1913 year* [Zemstvo medicine in Verkhnyedneprovsk county in 1913 year], 1915. Verkhnyedneprovsk: Tip. Vitilima i Krasilshika.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2022 р.

O. Arzamanov

EDUCATIONAL ACTIVITIES ON MEDICAL ISSUES FOR THE POPULATION IN EKATERINOSLAV PROVINCE ZEMSTVO TERRITORIES

The article studies educational activities on medical issues for the population on the territories of Ekaterinoslav province at the time of zemstvo reform functioning. The sources of the study are reports on medical and sanitary situation from different levels of zemstvo administration, materials of the doctors' conventions and assemblies at that time and reports of civilian organizations that carried out educational activities.

It is stated, that zemstvo reform educational activities for the people on medical issues went through several stages. This process started from personal consultations by doctors and publishing orders for decease prevention and later developed, despite difficulties, into more active forms such as organization of the periodical lectures and exhibitions, which remained popular with the populace. Educational activities were also carried out through other means, with the help of daycares and medical and food stations. Zemstvo also supported financially civilian organizations. Ekaterinoslav province was one of the first that implemented new methods of medical education for the populace and was relatively successful in that regard. However, we cannot assess statistical result of these educational activities, because of their late implementation and canceling of the zemstvo system, which followed soon after that.

Key words: *zemstvo medicine, educational activities decease prevention.*

УДК 902.21(045)

В. О. Забавін¹
М. В. Булик
С. Г. Небрат

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (за матеріалами розвідок експедиції МДУ у 2021 році)

Публікуються результати досліджень Археологічної експедиції Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) у Північному Приазов'ї у 2021 р. з метою пошуку розташування та огляду пам'яток археологічної спадщини, визначення їх параметрів і сучасного технічного стану. Було обстежено 48 курганних груп та 53 поодиноких курганів. Всього під час розвідки було враховано 209 археологічних об'єктів, 34 з них є нововиявлені пам'ятки. Наведено стислий перелік чинників антропогенного характеру, що існують сьогодні та впливають на стан збереження пам'яток археології. Робиться наголос на: реальній загрозі збереженню національного культурного надбання України та її культурних цінностей під час воєнних дій. Сформульовано основні проблеми та шляхи їх можливого вирішення по збереженню культурно-історичної (археологічної) спадщини України в умовах російської агресії.

Ключові слова: Північне Приазов'я, курган, культурно-історична (археологічна) спадщина, пам'яткоохоронна справа, Археологічна експедиція МДУ (АЕ МДУ).

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-16-30

Терени Донецької області вважаються одним з найбільш насичених археологічними пам'ятками регіонів України. Станом на початок 1921 р., згідно з обласною електронною базою пам'яток археології, на державному обліку перебувало понад 9800 об'єктів археологічної спадщини. Серед археологічних пам'яток Донецької області чільне місце займають кургани (понад 90 % від загальної кількості врахованих археологічних об'єктів). До цієї цифри слід також додати повністю досліджені розкопками пам'ятки (за нашими підрахунками, близько 930 курганів, починаючи від розкопок наприкінці ХІХ ст. й до теперішнього часу) та передбачувану кількість ще не виявлених об'єктів. За попередніми оцінками співробітників Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ), за рахунок слабо обстежених районів передбачалося виявити ще не менше 600 курганів. Таким чином, з урахуванням накопичених даних та виявлених у майбутньому об'єктів, на думку фахівців, у минулому тільки на території сучасної Донеччини могло бути понад 10 тисяч курганів (Дегерменджі, 2004, с. 3). За нашими спостереженнями, спираючись на дані археологічних розвідок останніх років на півдні та заході Донецької області, ця цифра може виявитись значно більшою. Лише під час розвідок АЕ МДУ у 2019–2021 рр. на півдні Донецької обл. було виявлено 40 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів.

¹ Робота виконана під час довготривалого робочого стажування к.і.н., Забавіна В.О. в Інституті археології Словацької Академії Наук. This work was supported by the Institute of Archaeology, SAS and Recovery plan Slovakia, call code 09/03-03-V01.

Метою статті є аналіз основних результатів пам'яткоохоронної діяльності АЕ МДУ у 2021 р. на півдні Донецької обл., що передбачала дослідження ступеня збереженості вже відомих археологічних об'єктів та виявлення нових пам'яток.

У 2021 р. АЕ МДУ під час проведення розвідки були виконані натурні обстеження території на півдні та південному заході Донецької області з метою інвентаризації відомих на даний час археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару. Мета передбачала вирішення завдань створення сприятливих умов для збереження національної історико-культурної спадщини та підвищення суспільної відповідальності за стан охорони й збереження пам'яток археології.

Рис. 1. *Схема розташування досліджених ділянок у Північному Приазов'ї на території Маріупольського та Великоновосілківського районів Донецької обл.*

Роботи проводилися на території Маріупольського (Мангушська, Маріупольська, Нікольська, Сартанська ОТГ) та Волноваського (Великоновосілківська ОТГ) районів Донецької обл. (рис. 1) Задачею проведення археологічної розвідки було проведення

науково-дослідних робіт з визначення розташування пам'яток (об'єктів) археологічної спадщини та огляд даних об'єктів, визначення їх параметрів і сучасного технічного стану з метою підготовки обліково-охоронної документації.

Для пошуку нових археологічних об'єктів та обстеження вже відомих пам'яток археології окрім обробки архівних і літературних джерел передбачалося проведення комплексних польових робіт, що склалися з повного візуального огляду ділянок, пошуку підйомного матеріалу і знахідок, інструментальної зйомки об'єктів за допомогою геодезичного нівеліра та вимірювального інструменту, визначення точних координат пам'яток за допомогою супутникової системи навігації GPS, фотофіксації тощо. З метою відкриття нових, ще невідомих археологічних об'єктів проводилося додатково обстеження ділянок, прилеглих до відомих пам'яток. Для визначення курганів та курганних груп як автентичних елементів історико-культурного ландшафту та прив'язки до гідрографічних об'єктів використано Військово-топографічну карту Катеринославської губернії (3 версти/1 дюйм, 1846–1863 рр. під редакцією Ф. Ф. Шуберта) та Військово-топографічну карту Червоної армії (1941 р. масштаб 1:100000).

Просторові межі дослідженого цього року мікрорегіону належать до території Українського Північного Приазов'я. З геолого-географічної точки зору розглянутий регіон частково складається з південно-західних відрогів Донецького кряжа, території Приазовської височини та Приазовської низовини. Досліджена ділянка включає межиріччя Берди та Кальміусу, обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на півночі – витокami річок басейну Дніпра (Вовча, Кашлагач, Шайтанка, Мокрі й Сухі Яли) (Забавін, Небрат та Булик, 2021, с. 12–19).

З усіх типів пам'яток стародавньої історії України найчисленнішими є курганні поховальні споруди. За даними фахівців з охорони культурної спадщини, на сьогодні відомо, що на території України було понад 50 тис. курганів, споруджених протягом кількох тисяч років: від доби палеометалу до епохи Київської Русі (Гаврилук та Михальчишин, 2008, с.82). На теренах України кургани розміщені досить нерівномірно. Найчисельніші кургани енеоліту – середньовіччя відомі у степовій зоні, меншою мірою – у лісостеповій.

Верхів'я річки Вовчої басейну Дніпра (південно-західна частина Донецької області) можна віднести до найменш вивчених в археологічному плані ділянок на території Північно-Східного Приазов'я. Територія Великоновосілківської громади Волноваського району на археологічній карті Донецької обл. досі вважається своєрідною «білою плямою». Ця теза підтверджується тим фактом, що за весь період археологічного вивчення краю на території колишнього Великоновосілківського району Донецької обл. різною мірою було досліджено розкопками всього 9 курганів у 5 курганних групах (у тому числі місцевими жителями 3 зруйнованих насипи) (Усачук и др., 2004). Для порівняння наведемо відповідні цифри по деяким суміжним територіям: землі колишнього Мангушського району – 26 курганів у 12 курганних групах, Нікольського району – 54 кургани у 14 курганних групах.

Дані цифри ще більшою мірою дисонують на тлі даних про пам'ятки археології що перебувають на державному обліку в обласній електронній базі: на території колишнього Великоновосілківського району – 706 об'єктів (з них 700 курганів); Нікольського району – 710 об'єктів (з них 679 курганів); Мангушського району – 397 об'єктів (з них 345 курганів).

До теперішнього часу переважна більшість об'єктів на території Великоновосілківської громади, що перебувають на державному обліку в обласній електронній базі, відома лише за картографічними даними. Однак, слід зазначити, що на теренах означеного району епізодично проводилися обмежені натурні археологічні

обстеження з метою інвентаризації відомих археологічних об'єктів (курганів) та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару. Так, у 1990 р. роботи проводилися Археологічною експедицією Донецького державного університету (Посредников, 1993), у 1993, 2007 та 2012 рр. співробітниками ДОКМ (м. Донецьк), у 2019–2020 рр. АЕ МДУ та у 2021 р. фахівцями сектору охорони пам'яток археології, історії та культури ДОКМ (м. Краматорськ).

Тільки у 2019–2020 рр. у межах земель Старомлинівської, Новопетриківської Старомайорської сільської ради Великоновосілківського району під час проведення польової археологічної розвідки АЕ МДУ було обстежено 16 курганных груп та 11 поодиноких курганів (всього було враховано 69 археологічних об'єктів, з них 6 нові).

Під час проведення обмеженого натурального археологічного обстеження 2021 р. на території Великоновосілківської ОТГ на вододілах між балками – притоками р. Вовчої та на вододілах між р. Кашлагач та р. Шайтанка (праві притоки р. Мокрі Яли) було враховано низку пам'яток археології. Насипи всіх курганів округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. У межах земель колишньої Богатирської сільської ради було обстежено 19 археологічних об'єктів: 5 курганных груп; колишньої Костянтинопільської сільської ради – 18 археологічних об'єктів: 5 курганных груп; Шахтарської сільської ради – 11 археологічних об'єктів: 5 курганных груп.

Всього у межах земель колишніх Богатирської, Костянтинопільської та Шахтарської сільських рад Великоновосілківського району Донецької обл. у 2021 р. було обстежено 15 курганных груп. За даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу, супутниковими знімками Google Maps та даними попередніх досліджень на території зазначеного району під час розвідки було враховано 48 археологічних об'єктів. У тому числі визначено точне місцезнаходження та координати 20 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними.

Підбиваючи результати досліджень археологічної спадщини у межах земель на території Великоновосілківської ОТГ Волноваського району, можна зробити наступні висновки. Територія археологічно досліджена незадовільно, розвідки та розкопки проводилися неплановірно. З'ясувалось, що значна частина курганів мають незадовільний або аварійний технічний стан. З врахованих цього року 48 археологічних об'єктів 38 (79,2%) – розорюється, 4 (8,3%) – розорювалися у попередні часи, з них 1 (2,1%) пам'ятка має прихований характер, на місцевості не ідентифікується (зруйновано оранкою або при спорудженні гідротехнічних споруд), лише 4 (8,3%) кургани задержані і мають задовільний технічний стан. Значна частина курганів пошкоджена пізніми перекопами та має втрати, пов'язані зі спорудженням триангуляційних пунктів тощо.

Що стосується Приазовської височини та Приазовської низовини у межиріччі Берди й Кальміусу у межах земель Маріупольського району, то ця територія на відміну від верхів'їв річки Вовчої басейну Дніпра у південно-західній частині Донецької обл. в археологічному відношенні досліджена досить рівномірно і добре. Старожитності окресленого мікрорайону досліджень АЕ МДУ у 2021 р., зокрема, кургани, вже майже півтора століття привертають до себе увагу фахівців-археологів, починаючи з розкопок М. Ю. Бранденбурга у 1880-х рр. й закінчуючи дослідженнями АЕ МДУ курганної групи у 2021 р. (Забавін, 2011; 2012; 2016). Крім того, на теренах означеного району фахівцями з охорони археологічної спадщини регулярно проводилися обмежені натурні археологічні обстеження з метою інвентаризації

відомих археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару.

Під час проведення обмеженого натурального археологічного обстеження 2021 р. на території Маріупольського району було враховано низку пам'яток археології за даними Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу, архівними та бібліографічними даними попередніх досліджень (Братченко и др., 1979; Посредников, 1981; Константиnescу, 1988; Забавин, 2010; тощо).

У межах земель колишньої Чермалицької сільської ради (Сартанська ОТГ Маріупольського району) під час проведення польової археологічної розвідки було обстежено 41 археологічний об'єкт: 8 курганних груп та 17 поодиноких курганів; колишньої Павлопільської сільської ради (Сартанська ОТГ Маріупольського району) – 7 поодиноких курганів; Талаківської сільської ради (Сартанська ОТГ Маріупольського району) – 10 археологічних об'єктів: 3 курганні групи та 2 поодинокі кургани; колишньої Покровської сільської ради Мангушського району – 17 археологічних об'єктів: 4 курганні групи та 4 поодинокі кургани; колишньої Бердянської сільської ради Мангушського району – 26 археологічних об'єктів: 5 курганних груп та 10 поодиноких курганів; колишньої Тополинської сільської ради (Нікольська ОТГ Маріупольського району) – 58 археологічних об'єктів: 12 курганних груп та 13 поодиноких курганів.

Всього у межах земель Маріупольського району Донецької обл. у 2021 р. було обстежено 33 курганні групи та 53 поодинокі кургани. За даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу, супутниковими знімками Google Maps та даними попередніх досліджень на території зазначеного району під час розвідки було враховано 161 археологічний об'єкт. У тому числі визначено точне місцезнаходження та координати 14 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними.

Таким чином, разом у межах земель Маріупольського та Волноваського районів під час польової археологічної розвідки було обстежено 48 курганних груп та 53 поодинокі кургани. Всього на території зазначених районів під час розвідки було враховано 209 археологічних об'єктів, 34 з них є нововиявлені пам'ятки (визначено точне місцезнаходження та координати археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними).

З врахованих 209 археологічних об'єктів 69 – розорюється на момент обстеження, ще 24 пам'ятки мають прихований характер, на місцевості не ідентифікуються (зруйновано оранкою або при спорудженні гідротехнічних споруд); 77 курганів на даний час не розорюються, але розорювалися у попередні часи. Лише 35 курганів є задернованими та мають задовільний стан збереження. Значна частина курганів пошкоджена пізніми перекопами та грабіжницькими ямами – 11, має втрати, пов'язані зі спорудженням триангуляційних пунктів тощо.

Навіть якщо поверхня деяких курганних насипів і не руйнується оранкою повністю, то частіше розорюються або підорюються їх поли, що значно пришвидшує ерозійні процеси на пам'ятці, викликає зсув ґрунтів з вершини насипу та врешті решт призводить до часткової або повної руйнації кургану. Цей фактор є однією з головних причин введення до пам'яткоохоронної практики поняття «охоронна зона».

1

2

2

4

5

6

Рис. 2. Чинники антропогенного впливу: 1 – розораний курган 1 з групи «Могили Казенні» біля с. Богатир; 2 – частково розораний курган 1 з групи «Кордон-оба» біля с. Богатир; 3 підораний курган біля с. Павлопіль; 4 - водопостачальна башта та колодязь у полі кургану 2 з групи «Арт-оба» біля с. Богатир; 5- ґрунтова дорога через насип кургани біля с. Чермалик; 6 – залишки тріангуляційного пункту, ґрунтова дорога та господарські споруди у полях кургану біля с. Костянтинопіль
(фото М. В. Булик, 2021 р.)

Рис. 3. Схема розташування археологічних об'єктів – поселень «Урзуф-1» та «Урзуф-4» на мапі Мангушської ОТГ Маріупольського району Донецької обл.

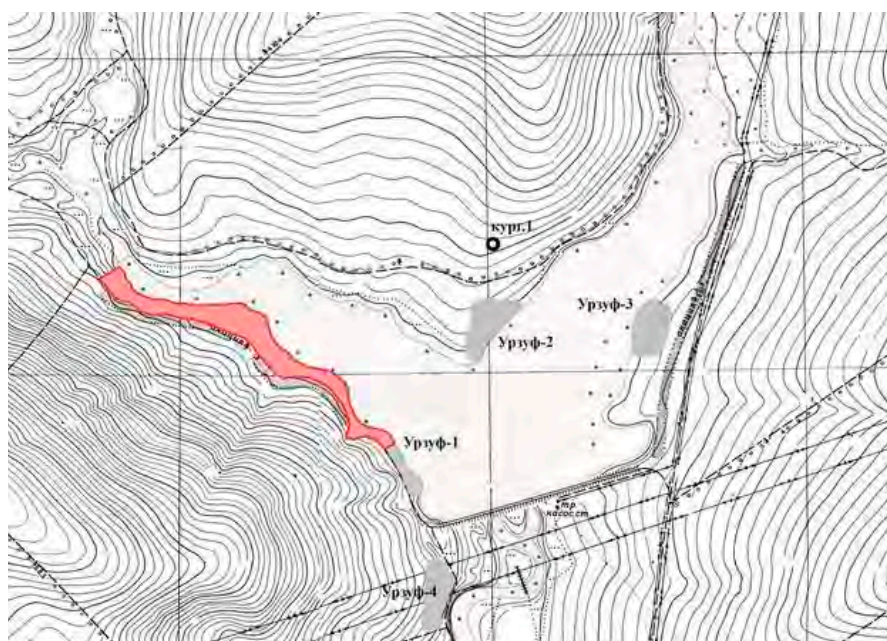

Рис. 4. Схема розташування археологічного об'єкту поселення «Урзуф-1»

Як відомо, охоронна зона навколо невисоких курганів становить 50 м від поли, високих – 100 м (Гаврилюк та Михальчишин, 2008, с. 87). Однак, як показує практика польових досліджень, цих вимог землекористувачі не дотримуються взагалі, у кращому випадку не розораним залишається тільки безпосередньо сам курганний насип.

Окрім курганних пам'яток у межах земельних ділянок Мангушської ОТГ Маріупольського району Донецької обл. (землі колишньої Урзуфської сільської ради Мангушського р-ну Донецької обл.) за межами населених пунктів АЕ МДУ у 2021 р. було проведено натурне обстеження об'єктів археологічної спадщини з метою звірення землевпорядної документації та їх землевпорядної інвентаризації (визначення розташування археологічних об'єктів та земель історико-культурного призначення, ними зайнятих). При цьому було встановлено наступне (рис. 3).

Поселення «Урзуф-1» (тимчасовий обліковий № 2708025). У межах земельної ділянки, яка на півдні межує із земельною ділянкою сільськогосподарського призначення приватної власності з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (кадастровий № 1423985500:03:000:0852) за даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, архівними матеріалами, Публічної кадастрової карти та планово-картографічного матеріалу встановлено наявність археологічного об'єкта – поселення (рис. 4; 5; 6).

Пам'ятка виявлена у 1991 р. В. М. Горбовим, обстежена у 2010 р. (Усачук та ін., 2004), додатково обстежена АЕ МДУ у 2021 р.

Під час проведення досліджень на поселенні (візуальна розвідка та шурфування) було уточнено межі пам'ятки культурної спадщини – археологічного об'єкта: поселення «Урзуф-1». На площі приблизно $1 \times 0,033$ км був зібраний значний підйомний матеріал та закладено розвідницькі шурфи загальною площею 16 м². Знахідки дозволили уточнити межі археологічного об'єкта та культурну приналежність пам'ятки: верхній шар поселення належить до часів середньовіччя (VIII – X ст. н.е.), нижній – зрубної культури доби пізньої бронзи (XVII – XIII ст. до н.е.). Наявність культурного шару зафіксовано на території вузької прибережної смуги від урізу води до захисної лісосмуги на площі приблизно 0,033 км² (3,33 га).

Технічна адреса об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини: Поселення «Урзуф-1» (тимчасовий обліковий № 2708025): Донецька обл., Маріупольський район, Мангушська ОТГ (землі колишньої Урзуфської сільської ради Мангушського р-ну Донецької обл.), Урзуфська сільська рада, за 1,9 км на Пн від Пн околиці с. Урзуф, правий берег р. Зелена (координати на Google Maps: на північному заході – 46°56'53.88"Пн, 37° 5'23.93"Сх; на південному сході – 46°56'36.48"Пн, 37° 6'5.77"Сх).

Загальний стан об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини – задовільний. Площа поселення не розорюється, частково під ґрунтовою дорогою, частково в урвищах над берегом водосховища. Втрати пов'язані зі спорудженням водосховища. Підйомний матеріал – невиразні фрагменти стінок керамічних посудин доби пізньої бронзи та середньовіччя.

Було закладено два шурфи 4×2 м кожний на території вузької прибережної смуги, у безпосередній близькості від урізу води. Матеріал – невиразні фрагменти стінок керамічних посудин доби середньовіччя (на глибині до 0,3 м); невиразні фрагменти стінок керамічних посудин доби пізньої бронзи та фрагменти кісток копитних тварин (на глибині від 0,3 м до 0,8 м).

Поселення «Урзуф-4» (тимчасовий обліковий № 2708028). У межах земельної ділянки загальною площею орієнтовно 15,000 га, яка межує на заході із земельною ділянкою сільськогосподарського призначення приватної власності з цільовим призначенням для

ведення товарного сільськогосподарського виробництва (кадастровий № 1423985500:03:000:2606) Урзуфської сільської ради Мангушського р-ну Донецької обл. за межами населених пунктів, було проведено натурне обстеження об'єктів археологічної спадщини. При цьому було встановлено наступне. На території ділянки за даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти та планово-картографічного матеріалу встановлено наявність археологічного об'єкта – поселення (рис. 4; 6).

Рис. 5. Схема розташування археологічного об'єкту поселення «Урзуф-1» за супутниковою картою Google Maps

Рис. 6. Схема розташування археологічного об'єкту поселення «Урзуф-4» за супутниковою картою Google Maps

Пам'ятка виявлена у 1991 р. В. М. Горбовим, обстежена у 2010 р. (Усачук та ін., 2004), додатково обстежена АЕ МДУ у 2021 р.

Технічна адреса вказаного об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини: Донецька обл., Мангушський район, Урзуфська сільська рада, за 1,5 км на Пн від Пн околиці с. Урзуф, правий берег р. Зелена (координати на Google Maps: на півдні – 46°56'3.13" Пн, 37°6'8.37" Сх; на заході – 46°56'8.88" Пн, 37°6'6.39" Сх; на сході – 46°56'11.52" Пн, 37°6'17.63" Сх; на півночі – 46°56'23.59" Пн, 37°6'10.28" Сх). Підйомний матеріал – невизначені фрагменти стінок та ручок керамічних посудин доби середньовіччя.

Серед загроз, що становлять небезпеку для поселенських (побутових) археологічних пам'яток насамперед слід згадати природні ерозійні процеси (наявність культурного шару поселень безпосередньо зафіксовано на території вузької прибережної смуги від урізу води у водосховищі). Серед чинників антропогенного тиску можна, в першу чергу, назвати як й для курганів загрозу розорювання території пам'яток, спорудження ґрунтових доріг та грабіжницьку діяльність «аматорів-металодетектористів».

Дослідження АЕ МДУ у 2021 р. знов виявили критичну ситуацію щодо стану охорони та збереження пам'яток археології регіону (рис. 2). Оскільки наявність 185 об'єктів з пропонування до постановки на державний облік (183 курганів та 2 поселень) напевно встановлено, для їхньої території (до завершення процедури постановки на облік) пропонується запровадити режим, аналогічний режиму використання пам'яток археології. Усі архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи у передбачених межах можуть здійснюватися лише з дозволу відповідного органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. На території даної зони забезпечується охорона археологічного культурного шару, дозволяється проведення археологічних досліджень з консервацією та музеєфікацією виявлених розкопками цінних об'єктів, а також збереження недоторканих (резервних) ділянок культурного шару для дослідження їх у майбутньому. Передбачається збереження насипів курганів, що передбачає заборону їх розорювання. Будь-яким земляним роботам, будівельним роботам, пов'язаним з розкриттями, мають передувати археологічні дослідження (розкопки).

Відповідно до технічного стану археологічних об'єктів, які мають прихований характер та на місцевості не ідентифікуються (24 пам'ятки), пропонується наступний режим використання їх земельних ділянок: у межах археологічного об'єкта допускається сільськогосподарське використання території розташування археологічного об'єкта до встановлення місця його розташування і точних параметрів; за межами археологічного об'єкта – рілля за межами кургану.

Кургани – це археологічні пам'ятки, які практично завжди привертати до себе увагу своєю атрактивністю, у тому числі й грабіжників. Їх не потрібно було спеціально шукати, вони завжди були «на очах» і завжди були неодмінним атрибутом приазовського історико-культурного ландшафту. Однак сьогодні середньостатистичний приазовський курган являє собою переважно невеликий розораний пагорб, що розплився, до 20–30 м в діаметрі та до 0,5 м заввишки. Одиниці сягають висоти 6-9 м та мають в діаметрі до 50–70 м. Велика частина курганів вже повністю втратила насипи внаслідок багаторічного розорювання та під впливом природних чинників. Подібні археологічні об'єкти мають прихований характер, їх розташування визначається приблизно.

Від антропогенного впливу серед археологічних пам'яток протягом століть найбільше потерпали саме курганні насипи. У XVI–XVIII ст. значна кількість курганів була перекопана

з метою добування селітри. Подібні розриті могили в народі традиційно називали майданами (Телегін, 1997, с. 72–74).

З початком розповсюдження рільництва на теренах приазовського степу наприкінці XVIII ст. антропогенний тиск на кургани значно посилювався, наслідками якого явилася особливо активно депресивна трансформація курганних насипів. З середини XIX ст. руйнівний характер цього тиску став більш суттєвим з розвитком товарних відносин в аграрному секторі економіки, що зумовило активне землеробське освоєння регіону. Починаючи з XX ст. негативне для курганів антропогенне навантаження значно зросло. Тільки за даними 1926 р., питома вага розораних земель перевищила 80 % (з короткочасним підвищенням до 90 % у південних районах області) (Дегерменджі, 2014, с. 5). Страждали кургани не тільки внаслідок господарської діяльності людини, а також під час воєнних дій, особливо протягом XX ст. Курганні насипи завдяки своєму топографічному положенню на найвищих точках вододілів традиційно використовувались для спорудження земляних укріплень, траншей, встановлення гармат тощо.

Про грабіжницьку діяльність на курганах та давніх поселеннях, що набула масштабів всеукраїнського лиха, йшлося неодноразово. Сумну статистику наводять фахівці з пам'яткоохоронних досліджень за даними наукових звітів, що здаються до Наукового архіву Інституту археології НАН України, яка засвідчує зростання масштабів цього лиха в геометричній прогресії, від якого насамперед потерпають кургани степової зони. Якщо раніше йшлося про руйнацію невеликих насипів, де пошуки «скарбів» здійснювали за допомогою металодетекторів, то нині йдеться про сканування тіла насипу на велику глибину. Глибокими ходами-«дудками» руйнуються насипи великих курганів (Гаврилюк та Михальчишин, 2008, с. 85). Стосовно дій скарбощукачів під час війни у Відкритому зверненні ВГО «Спілка археологів України» зазначається, що в умовах війни стратегічного значення набувають не лише проблеми військового спротиву, але й проблеми збереження культурної спадщини України, напряду пов'язані з питанням національної ідентичності, знищення якої є однією із задач ворога. Пам'ятки археології є важливою та неодмінною частиною українського культурного надбання. Внаслідок ведення бойових дій археологічні об'єкти зазнають невідновних втрат. Ситуація погіршується тим, що після руйнування культурного шару через обстріли та бомбардування, пам'ятки археології стають доступнішими для пограбування скарбощукачами-мародерами, котрі навіть в часі війни продовжують зазіхати на загальнонаціональну культурну спадщину (Спілка археологів України, 2022).

Не заглиблюючись у деталі та приклади, наведемо лише стислий перелік можливих чинників антропогенного характеру, що існують сьогодні та впливають на стан збереження пам'яток археології Північного Приазов'я:

- розорювання;
- грабіжницька діяльність;
- руйнування під час промислового, сільськогосподарського, житлового будівництва;
- руйнування під час бойових дій;
- спорудження меліоративних систем;
- встановлення триангуляційних пунктів та геодезичних знаків;
- спорудження лісозахисних смуг;
- прокладання ґрунтових польових доріг;
- будівництво магістральних залізничних та шосейних ліній;

- влаштування сучасних цвинтарів;
- влаштування пунктів заправки паливом сільськогосподарської техніки тощо.

Останнім часом з'явилися нові чинники знищення пам'яток археології та нові загрози, які багаторазово посилюються під час воєнних дій. В умовах російської агресії серед ключових викликів внаслідок грубого порушення ворогом основних принципів та загальновизнаних норм міжнародного права виникла реальна загроза збереженню національного культурного надбання України та її культурних цінностей.

Отже, можна констатувати кризове становище найцінніших археологічних пам'яток – курганів в Україні взагалі зокрема й в Донецькій обл. Можна зазначити, що окрім природних чинників (ерозійні, еолові процеси тощо), які традиційно були причиною трансформації, руйнації та в решті решт зникнення археологічних об'єктів, більш значну небезпеку для пам'яток культурно-історичної спадщини України сьогодні становлять чинники антропогенного характеру.

Таким чином, перспективним вважається у майбутньому додаткове обстеження території Північного Приазов'я у межах Донецької області в цілому, зокрема зони охорони археологічного культурного шару з метою виявлення раніше невідомих поховальних і побутових (поселень) пам'яток, що насичують цю територію потенційними у майбутньому археологічними джерелами інформації про її освоєння з найдавніших часів.

Бібліографічний список

- Братченко, С.Н., Гершкович, Я.П., Константиnescу, Л.Ф. и Кротова, А.А., 1979. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье. *Археологические открытия*, 1978, с.308-309.
- Гаврилюк, Н.О. та Михальчишин, І.Р., 2008. Деякі проблеми пам'ятоохоронної справи в Україні (охорона курганів). *Археологія*, 1, с.82-88.
- Дегерменджи, С.М., 2004. Кургани Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони. *Археологический альманах*, 14, с.3-12.
- Забавин, В.О., 2010. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки). *Донецький археологічний збірник*, 13-14, с.174-184.
- Забавин, В.О., 2011. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века. *Археологический альманах*, 25, с.21-27.
- Забавін, В.О., 2012. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 4-5, с.73-87.
- Забавін, В.О., 2016. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 16, с.24-33.
- Забавін, В.О., Небрат, С.Г. та Булик, М.В., 2021. *Курганна група «Могила Бабакова»*. Київ: Ліра-К, Т. 1.
- Константиnescу, Л.Ф., 1988. Новые материалы позднеямного времени Северо-Восточного Приазовья. В: О. Г. Шапошникова, ред. *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с.92-95.
- Посредников, В.А., 1981. Работы в Донецкой области. *Археологические открытия*, 1980, с. 303–304.

- Посредников, В.А., 1993. К археологической карте Донецкой области. *Донецкий археологический сборник*, 3, с.128, рис.5,2.
- Спілка археологів України, 2022. Відкрите звернення стосовно дій скарбощукачів у час війни. ВГО «Спілка археологів України». [онлайн]. Доступно: <<http://vgosau.kiev.ua/novyny/zvernennya/1261-zvernennia-vijna-skarboshukachi>> [Дата звернення 5 травня].
- Телегін, Д., 1997. Про так звані «розриті могили» або майдани і їх роль в археології та історії доби українського козацтва 16 – 18 ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с.72-74.
- Усачук, А.Н., Полидович, Ю.Б., Цимиданов, В.В. и Литвиненко, Р.А., 2004. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. *Археологический альманах*, 14, с.56-109.

References

- Bratchenko, S.N., Gershkovich, Ya.P., Konstantinesku, L.F. and Krotova, A.A., 1979. Raskopki kurganov v Severo-Vostochnom Priazovye [Excavations of burial mounds in the north-eastern Azov region]. *Archaeological discoveries*, 1978, pp.308-309. (in Russian).
- Dehermendzhi, S.M., 2004. Kurhany Donechchyn: zahalnyi stan, problemy obliku ta okhorony [Mounds of Donetsk region: general condition, problems of accounting and protection]. *Archaeological Almanac*, 14, pp.3-12. (in Ukrainian).
- Gavrilyuk, N.O. and Mykhalchyshyn, I.R., 2008. Deiaki problemy pamiatkookhoronnoi spravy v Ukraini (okhorona kurhaniv) [Some problems of monument protection in Ukraine (mound protection)]. *Archeology*, 1, pp.82-88. (in Ukrainian).
- Konstantinesku, L.F., 1988. Novyye materialy pozdneyamnogo vremeni Severo-Vostochnogo Priazovya [New materials of the Late Pit Grave Age of the North-Eastern Azov Region]. In: O. G. Shaposhnikova, ed. *New sites of the Pit Grave Culture in the steppe zone of Ukraine*, Kiyev: Naukova dumka, pp. 92-95. (in Russian).
- Posrednikov, V.A., 1981. Raboty v Doneckoj oblasti [Works in the Donetsk region]. *Archaeological discoveries*, 1980, pp.303-304. (in Russian).
- Posrednikov, V.A., 1993. К археологической карте Донецкой области [To the archaeological map of Donetsk region]. *Donetsk Archaeological Collection*, 3, p.128, fig.5,2. (in Russian).
- Teliehin, D., 1997. Pro tak zvani «rozryti mohyly» abo maidany i yikh rol v arkhеolohii ta istorii doby ukrainskoho kozatstva 16 – 18 st. [About the so-called "dug graves" or maidans and their role in the archeology and history of the Ukrainian Cossack period of the 16th - 18th centuries]. *New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine*, 6, pp.72-74. (in Ukrainian).
- Ukrainian Association of Archaeologists, 2022. Vidkryte zvernennia stosovno dii skarboshukachiv u chas viiny [Open appeal regarding the actions of treasure hunters during the war], 2022. NGO "Ukrainian Association of Archaeologists", [online]. Available at: <<http://vgosau.kiev.ua/novyny/zvernennya/1261-zvernennia-vijna-skarboshukachi>> [Accessed 5 May 2022]. (in Ukrainian).
- Usachuk, A.N., Polidovich, YU.B., Cimidanov, V.V. and Litvinenko, R.A., 2004. Svod dannyh ob issledovaniyah kurganov na territorii Doneckoj oblasti v XX veke [Collection of data on the studies of kurgans in the territory of Donetsk region in the twentieth century]. *Archaeological Almanac*, 14, p.56-109. (in Russian).

- Zabavin, V.O., 2011. Oчерк istorii izucheniya drevnostey srubnoy kultury Severnogo Priazovya v XIX – nachale XX veka [An outline of the history of the study of the antiquities of the Timber Grave culture of the Northern Azov region in the 19th – early 20th centuries.]. *Archaeological Almanac*, 25, pp.21-27. (in Russian).
- Zabavin, V.O., 2012. Istoriia doslidzhen pokhovalnykh pamiatok zrubnoi kultury Nadazovia [History of researching burial sites of the upper Azov «Srubna» culture]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: İstoriâ. Politologiâ*, 4-5, pp.73-87. (in Ukrainian).
- Zabavin, V.O., 2016. Pamiatky zrubnoi kultury Nadazovia v doslidzhenniakh novobudovnykh ekspedytsii [Antiquities of timber-grave culture of Northern Azov in saving researches (the 1970s - the beginning of the 1990s)]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: İstoriâ. Politologiâ*, 16, pp.24-33. (in Ukrainian).
- Zabavin, V.O., Nebrat, S.H. ta Bulyk, M.V., 2021. *Kurhanna hrupa «Mohyla Babakova» [Mound group "Babakov's Tomb"]*. Kyiv: Lira-K, Vol. 1. (in Ukrainian).
- Zabavyn, V.O., 2010. Pohrebeniia srubnoi kultury dlynnoho kurhana u sela Orlovskoe (yz raskopok V.K. Kulbaky) [Burials of the Timber Grave Culture of the long mound near the village of Orlovskoe (from excavations by V.K. Kulbaka)]. *Donetsk Archaeological Collection*, 13-14, pp.174-184. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 05.09.2022 р.

V. Zabavin
M. Bulyk
C. Nebrat

TO THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE NORTHERN AZOV SEA REGION (BASED ON MATERIALS OF MSU EXPEDITION IN 2021)

The results of the research of the Mariupol State University Archaeological Expedition in the Northern Azov Sea region in 2021 to make an inventory of known archaeological sites and determine the area use modes of archaeological cultural layer protection are published. The aim was to create favourable conditions for the preservation of the national historical and cultural heritage and increase public responsibility for the state of protection and conservation of archaeological objects.

The expedition was conducted in Mariupol and Volnovakha districts of the Donetsk region. The task of the archaeological survey was to carry out research work to determine the location of archaeological heritage monuments (objects) and to inspect these objects, determine their parameters and current technical condition. 48 mound groups and 53 solitary mounds were surveyed. A total of 209 archaeological sites were accounted for during the survey, 34 of which are newly discovered sites.

The crisis situation of the most valuable archaeological monuments - kurgans in Ukraine in general and in the Donetsk region in particular has been revealed. It is noted that in addition to natural factors that have traditionally caused the transformation, destruction and eventual disappearance of archaeological sites, a more significant danger to monuments of cultural and historical heritage of Ukraine today are factors of anthropogenic type.

A short list of current anthropogenic factors affecting the state of conservation of archaeological objects of the Northern Azov Sea region is given. Emphasis is placed on the real threat to the preservation of the national cultural heritage of Ukraine and its cultural values during military operations. The main problems and ways of their possible solution for the preservation of cultural-historical (archaeological) heritage of Ukraine in the conditions of Russian aggression are formulated.

Keywords: *Northern Azov Sea region, kurgan, cultural-historical (archaeological) heritage, protection of archaeological objects, Archaeological Expedition of Mariupol State University (AE MSU).*

УДК 94(477)"18":338.48

О. Л. Іванюк
Д. В. Ремінна

ЄВРОПЕЙСЬКІ КУРОРТИ У ХІХ СТОЛІТТІ: ВІЗІЇ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано подорожні нотатки, щоденники, спогади, листування низки мандрівників з Наддніпрянської України, які у ХІХ ст., упродовж певного часу здійснювали подорожі до різних країн Європи, з метою покращення стану здоров'я і відпочинку. У процесі дослідження, задля реконструкції туристичних практик і встановлення переліку європейських курортів, які були популярними серед українців, використано такі наукові методи: внутрішньої критики, історико-генетичний, історико-порівняльний, культурологічний, описовий, теоретичного узагальнення. У процесі наукової розвідки встановлено, що ХІХ ст. стало періодом активізації подорожей до Європи представників дворянської й мистецької еліти Наддніпрянської України. Для лікування й відпочинку, вони обирали переважно німецькі й чеські бальнеологічні й бельгійські і французькі кліматичні курорти. Найбільш популярними були Бад-Емс, Баден-Баден, Бад Кіссінген, Карлсбад, Марієнбад, Ніцца, Остенде. Своє перебування поза межами батьківщини мандрівники з Наддніпрянської України детально описували у тревелогах, щоденниках і спогадах. Ці джерела особового походження, дають уявлення про природні умови і клімат різних регіонів Європи; туристичні маршрути і архітектурні пам'ятки; фіксують принципи функціонування бальнеологічних і кліматичних лікувальних закладів; частково описують медичні практики; визначають місце курортів у соціокультурному просторі.

Ключові слова: подорож, європейські курорти, Наддніпрянська Україна, тревелоги, дворянська еліта, ХІХ ст.

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-31-43

Упродовж століть, залишалися незмінними фактори, які спонукали людину мандрувати за межі звичного місця проживання, або до інших країн – це жага нових досвіду і вражень, пізнання себе, пошуки роботи або виконання службових обов'язків, навчання, відпочинок, розваги.

Важливою причиною залишити кордони держави, з другої половини ХVІІІ ст., стало, також піклування про власне здоров'я. Завдяки зусиллям англійського дослідника Річарда Рассела, який захоплювався вивченням властивостей морської води, з'явилася мода на лікувальне купання. У 1753 р. він заснував курорт у Брайтоні (південне узбережжя Англії, графство Східний Суссекс), який швидко набув популярності серед місцевої аристократії. Згодом, захоплення морським купанням, як засобом для покращення самопочуття, поширилося й на інші європейські країни. Значна частина прибережних міст, які мали зручне розташування й м'який клімат, стали не лише центрами лікування, але й відпочинку. Зокрема, у першій половині ХІХ ст. популярності набули французькі курортні міста Ніцца, Віші, Біарріц, бельгійське Остенде, та ін.

У цей час поширилася мода й на бальнеологічні курорти, де води з мінеральних джерел, використовували як для ванн, так і для питного лікування. Найбільш відомими

стали Баден-Баден (німецька земля Баден-Вюртемберг), Вісбаден (Гессен), Емс (Рейнланд), Карлсбад (Богемія), Бад Кіссінген (Баварія), Марієнбад (Богемія), Франценсбад (Богемія) тощо. Сприяли популяризації подорожей «на води»: розвиток європейської медицини, формування мережі лікувальних закладів, поява залізниць і винахід пароплава (мандрівка стала швидшою і більш комфортною), і зрозуміло оповіді і спогади відомих співвітчизників, які уже оцінили переваги такого відпочинку.

Проблема розвитку європейських курортів і подорожей мандрівників з Російської імперії звернула на себе увагу дослідників, ще на початку ХХ ст. У 1914 р. вийшла друком праця В.В. Сівкова, яка розглядала питання подорожей за кордон у ХVIII ст. відомих і заможних росіян. Робота була своєрідним збірником спогадів, записок і листів Б. Шереметьєва, М. Голіцина, Б. Куракіна, Ф. Ростопчина, та інших, де автори розповідали про своє перебування поза межами імперії (Сивков, 1914). На початку ХХІ ст. проблема набула актуальності в українських наукових колах. Дослідники зацікавилися тревелогоми дворянської еліти Наддніпрянської України. Низка документальних монографій, які розглядають подорожі за кордон, у тому числі й віддвідування європейських курортів, родиною Галаганів і її оточенням були опубліковані М. Будзар і Є. Ковальовим (Колесник, ред., 2019).

Окремим напрямком, стали дослідження історії й генези європейських курортів. Зокрема, періодизацію розвитку курортної справи у Європі подав український географ М. Рутинський (Рутинський, 2008). Зокрема, він виокремив кінець ХVIII – поч. ХІХ ст. як період становлення медичної курортології, профільної диференціації курортних центрів. Поряд з тим, дослідник визначив ХІХ ст. як період курортного «буму» (Рутинський, 2008, с.90).

У цей час з'явилася низка робіт і російських вчених С. Міллера (Миллер, 2008), С. Нечаєва (Нечаев, 2008), М. Батшева (Батшев, 2020), які розглядали подорожі російської політичної й культурної еліти до різних європейських країн. У свою чергу, російський науковець К.А. Мазін звернув увагу на відвідини курортів Західної Європи у ХVIII – у першій половині ХІХ ст. імперською аристократією. Ним було проаналізовано тогочасні туристичні практики й чинники які впливали на обрання того або іншого місця для відпочинку або лікування (Мазін, 2009). Проте, питання висвітлення розвитку європейських курортів у джерелах особового походження знайшло лише часткове відображення у наукових розвідках.

Мета дослідження – на основі аналізу подорожніх записів, щоденників, листування мандрівників з Наддніпрянщини, реконструювати туристичні практики, пов'язані з лікуванням і відпочинком у ХІХ ст., й встановити перелік популярних, у їхньому середовищі, європейських курортів.

У ХІХ ст., туристів з Наддніпрянської України, які прагнули покращити стан здоров'я, або відпочити і розважитись, приймали німецькі, чеські, швейцарські, італійські, французькі, англійські курорти. Яку країну обрати, і куди саме поїхати, кожен обирав сам, відповідно до призначення лікарів, бажання отримати певні враження, рекомендацій друзів.

Під час мандрівок, увагу подорожуючих, привертала: природа, побут і повсякдення, національне вбрання, архітектурні пам'ятки, мистецькі шедеври, тощо. Особливо дивувало їх, ставлення європейців до певних релігійних символів. У той час, як у Києві, Харкові, Одесі, звичним було зустріти селянина, купця і навіть пана, який, побачивши образ святого, знімав капелюха і починав молитися, у німецьких містах зображення святих розміщували на вивісках магазинів, які продавали спідниці, горщики, м'ясо, парфуми. На рекламних

стендах можна було побачити Святу Трійцю, вінчання Богоматері, Ісуса з Євангелієм, Святе сімейство...» (Жемчужников, 1971, с. 292). Комерціалізація релігійних символів стосувалася й Франції. У Парижі, подорожуючі могли відвідати магазини Святої Августина, роздивитися, розміщене на стіні будинку страхове посвідчення із зображенням Бога-батька або Різдва Христового, тощо (Жемчужников, 1971, с. 293).

У 30-40 х рр. XIX ст. європейські курорти відвідали М. Гоголь, Г. Галаган, М. Рігельман. У другій половині XIX ст. на лікування від'їздили О. Кістяківський, М. Костомаров, родина Лучицьких та багато інших наддніпрянців. Свої спостереження, вони нотували у подорожніх записках, щоденниках, листах, які є ґрунтовним джерелом з історії становлення і функціонування європейських курортів.

Найбільшим попитом, серед мандрівників з Наддніпрянщини, користувалися курорти Бад-Емс і Баден-Баден. Кліматичні умови Бад-Емсу були достатньо специфічними. Вони характеризувалися різкими добовими коливаннями температури й частими сезонними туманами, особливо навесні і восени. Проте, це був один з улюблених курортів російських царів, що спонукало мандрувати сюди як їх найближче оточення, так і російську аристократію, а також нащадків українських козацьких родів. Поступово Бад-Емс став привабливим місцем для лікування і відпочинку наукової й мистецької інтелігенції. Він гарантував спілкування, нові знайомства, обмін думками. Поряд з тим, курорт пропонував ще й великий вибір мінеральних вод. Їх застосування допомагало лікувати захворювання дихальних шляхів, шлунку, печінки, тощо.

У свою чергу, Баден-Баден був відомий термальними джерелами, температура води у яких сягала 67°C., розвинутою інфраструктурою, до складу якої входили: приміщення для відпочинку і розваг (збудоване у 1824 р.), з розкішними їдальнями, концертними і бальними залами; галерея, прикрашена фресками, які ілюстрували сюжети шварцвальдських легенд; сади, алеї і навіть казино (Мазин, 2009, с. 17).

Із задоволенням, мандрівники з Наддніпрянщини, відвідували й Вісбаден. Окрім мінеральних вод, курорт пропонував чудові види на долини річок Рейн і Майн, екскурсії до мисливського замку герцога Нассау, тощо.

Не поступався, зазначеним курортам, і Марієнбад. Його, українська поміщиця Катерина Галаган побачила таким: «... не місто, проте й не село, увесь із гарних кам'яних будинків, у глибокій долині, яка оточена високими з усіх боків горами. Розташування його так високо у порівнянні з Карлсбадом – на 5 милях і 800 футів вище, і на 1950 ф[утів] над поверхнею мор[я], від цього підвищеного положення у Марієнбаді надзвичайно холодно і волого, опівдні лише можна прогулюватися без манто. Тут шість джерел, одне з них із залізними частками, проте його мало використовують. Води призначаються і ванни, так само як і у Марієнбаді [тут у тексті помилка аторки листів, малося на увазі – Карлсбаді], – велика зала і сад для тих хто користується» (Колесник, ред., 2019, с. 218).

Ще більш позитивне враження справив на неї курорт у Бад Кіссінгені. Мандрівниця нотувала: «Кіссінген – у долині, оточеній горами, на річці Сале чи Зале, тут так називається... Води облаштовані дуже добре: будівля чудова, галереї довгі, зала дуже добра – усе нове, і з новим смаком розписано, сад при водах достатньо великий, усе краще облаштовано ніж у Марієнбаді... Джерела тутешні для внутрішнього вживання: «Maxbrunnen», «Theresienbrunnen», «Rakoczy», «Pandur», «Solensprudel», établissement de petit-lait (заклад для лікування сироваткою). Ванни також максбрунські, «Пандур», «Рагоці», «Золенспрудель» [з] морською водою...». (Колесник, ред. 2019, с. 222).

У свою чергу, бельгійський курорт Остенде, надавав відвідувачам можливості морського купання. Він мав зручний, пологий берег, чудовий пляж і гарантував вишукане спілкування. Тих хто шукав відпочинку і розваг, місто приваблювало щорічним перебуванням тут бельгійської королівської родини.

Не менш популярними, були й курорти Італії, яка мала найбільшу кількість термальних джерел у Європі. У XIX ст., для подорожуючих, актуальною стала відома фраза: «Всі дороги ведуть до Риму». Італійські термальні курорти мали чудовий клімат і пропонували мандрівникам захоплюючі пейзажі, що у свою чергу сприяло відновленню не лише фізичного здоров'я, але й психологічної рівноваги. Серед них, джерела поблизу Пізи й Сієни, які, під час своєї подорожі Італією, ще у 1766 р. відвідував український гетьман К. Розумовський (Колесник, ред., 2019, с. 2). Увагу аристократії привертала й Сан-Ремо, Сальсомаджоре-Терме, та інші курортні міста Італії.

Поряд з тим, славилися й курорти Франції. Одним з найулюбленіших місць для лікування й відпочинку було місто Ніцца. Микола Гоголь, про свої враження від нього, писав: «Ніцца – рай, сонце як масло лягає на усе, мухи у величезній кількості і повітря літнє. Спокій досконалий;... Вітрів і не дме інших, окрім південного, іншим немає куди просунути носа, тому що гори стали підковою. А вже чим одарить його сонце – так цього і розповісти не можна! За дві години до заходу воно починає творити дива, перетворюючи гори то у ті, то у інші кольори. Проте девовижніше за усе робить воно речі з ближніми горами, тобто зеленими. Ці зелені гори робляться червоними. І до сьогодні не було жодного поганого дня...» (Гоголь, 1952, с. 238-239).

Попитом, серед туристів, користувалося й узбережжя Лігурійського моря, від Касі до італійського кордону, що прийнято називати Рів'єрою. Софія Русова зазначала: «Між військовим портом Тулоном і торгівельною пристанню Марселем, гори помалу відходять від моря і поміж горами та морем тягнеться чудова долина, так звана Рів'єра, аж до самої Генуї, італійського міста... Тому то сюди і приїждять хворі на груди з усього світу і здоровішають тут на гарячому південному сонці, на здоровому морському повітрі» (Русова та Вовк, 1905, с.11).

Свої послуги, для мандрівників з Наддніпрянщини, пропонували й менш відомі, серед української еліти, курорти. Зокрема, Микола Костомаров згадував: «... я поїхав для морського купання у Дьеп. Це невелике містечко живе майже виключно тими хто купається, тому більшість будинків круглий рік стоять порожні і віддаються лише на час купального сезону, що триває якийсь місяць і ще трохи. Купання у морі тут добре, проте кам'янисте дно і сильний прибій часто зупиняють купання, про що повідомляють зняттям прапора» (Костомаров, 1989, с. 510).

Призначення медиками, лікування «солоними водами», приводили мандрівників з Наддніпрянської України й до берегів Англії. Одним з центрів надання таких послуг, стало містечко Торкі, на півдні країни, у графстві Девон. Його обирали у зв'язку із м'яким кліматом і чудовими гористими й морськими краєвидами. Місцеві жителі називали Торкі – «англійською Італією». (Колесник, ред., 2019, с.395). Іншим центром лікувального туризму стало місто Сент-Леонардс у Східному Суссексі.

На курортах відпочивали як члени правлячих європейських родин, так і еліта російського суспільства. Серед відвідувачів, були, також, військові, високопосадовці, науковці і митці. У першій половині XIX ст., відпочинок «на водах», був доступний, переважно, для українських дворян і великих землевласників, оскільки як сама мандрівка, так і лікування, були дорогим задоволенням. Поряд з тим, щоб подолати існуючі

законодавчі обмеження, адміністративну тяганину, пов'язану з отриманням паспорта, і дозволу на виїзд за кордон, необхідно було мати впливових друзів і певні зв'язки серед чиновників.

Значна кількість знатних осіб, з усіх куточків Європи і Російської імперії, у зимовий сезон, обирали Ніцу. Уявлення про товариство, яке збиралося на курорті, подала, у своїх листах, Катерина Галаган. Вона зазначала що у Ніцці перебували: «Росіяни: княгиня Шаховська з донькою, Васильчикови, княгиня Долгорука із сімейством, княгиня Грузинська, та багато інших. Іноземці: велика герцогиня Баденська Стефанія з донькою, герцогиня Талейран, її донька, маркіза Комон, маркіза Тереза з донькою, принцеса Бірон, багато інших маркіз, графиня Коленкур. Англіїці: лорд Девоншир, лорд Іле з синами, які носять ім'я Ловтус, ... безліч інших знатних прізвищ англійців» (Колесник, ред., 2019, с.251). У свою чергу, російський чиновник, таємний радник, граф В. Сологуб згадував: «... Я поїхав за кордон, де жив цілий рік з Гоголем, спочатку у Баден-Бадені, потім у Ніцці» (Сологуб, 1887, с.189).

Проте, уже в другій половині XIX ст., відпочинок на європейських курортах став більш доступний для широких верств населення, що призвело до масового туризму. Зокрема, перебуваючи у липні 1879 р. у Карлсбаді, О. Кістяківський писав: «У сьогоднішньому номері «Карлсбадського листка» надруковані статистичні відомості про число відвідувачів Карлсбада. Число, це станом на сьогодні, дійшло до 15612 осіб, більше проти минулорічного числа відвідувачів на 1825 осіб. У Емсі число відвідувачів у цей час, також на 1000 осіб більше проти минулорічного: усіх там більш ніж 5500 осіб. Запитував господаря: «Наскільки багато жителів Карлсбаду?» Сказав: «10 тис. зазвичай, проте у літку, під час пиття вод, число це зростає до 20 тис.» (Кістяківський, 1994, с. 454). Власне, населення курортних міст, у сезон, дійсно чисельно збільшувалося, за рахунок відпочиваючих, прислуги, яка супроводжувала знатних осіб, обслуги ресторанів і кафе, більшість з яких у зимовий час були зачинені.

Ландшафти, кліматичні умови, побутовий комфорт, визнані, у галузі медицини, фахівці, вишукане товариство – все це створювало сприятливе психологічне тло для зміцнення здоров'я. Власне захоплення від курорту описав Олександр Кістяківський: «Післязавтра вранці я вирішив залишити Карлсбад. Незважаючи на те що під час мого перебування була, за невеликим виключенням, негода, Карлсбад у моїй душі закарбувався назавжди. Його чудові околиці, його дивні алеї, шляхи і доріжки для прогулянок, його соковита зелень, його різноманітні види, які є уривками з Швейцарії, назавжди мені будуть пам'ятні» (Кістяківський, 1994, с. 457).

Проте, споглядаючи природу, мандрівники з Наддніпрянщини, знаходили для себе й щось добре знайоме, що нагадувало батьківщину. Зокрема, український і російський живописець, друг Тараса Шевченка, й нащадок гетьмана Кирила Розумовського – Лев Жемчужников, який певний час жив в Україні і добре її знав її, у своїх мемуарах згадував як під час подорожі його вражала схожість місцевостей Богемії й Моравії, аж до Відня – з українськими землями (Жемчужников, 1971, с.287). Їдучи Австрійською імперією, він бачив ті ж хати з коморами, часом розфарбовані жовтою глиною й крейдою, ті ж степові журавлі-колодязі, стрижені солом'яні дахи, хрести на роздоріжжях й строкаті стовпи з назвою сіл і застав – все нагадувало йому Україну (Жемчужников, 1971, с. 287).

Курортне середовище було ще й своєрідним соціокультурним майданчиком, який не контролювався урядами країн, що дозволяло обмінюватися думками, обговорювати проблеми і гострі питання. Воно створювало умови щодо дотику і взаємопроникнення

різних культур. Частково це стало визначальним у переміщенні, до середини XIX ст., бурхливого курортного життя з Австрії й Бельгії до Франції. Основним фактором стала політика канцлера Клементя Меттерніха. За твердженням Л. Жемчужнікова, його діяльність була спрямована на встановлення системи всеосяжного поліцейського нагляду й шпигування, розпалювання національної ворожнечі між окремими народами імперії (Жемчужников, 1971, с.280). Міста були заповнені військами і часто можна було почути як гриміли ланцюги колодників, яких змушували прибирати вулиці (Колесник, ред., 2019, с.16). Австрійська інтелігенція пов'язувала такі дії влади з революційними настроями, зокрема подіями у Східній Галичині, де набирав обертів слов'янський рух спрямований на здобуття незалежності від імперії. Напружена атмосфера в країні, не сприяла бажанню подорожувати її теренами і відпочивти на місцевих курортах.

На середину XIX ст. аристократична молодь, почала надавати перевагу французьким курортам. Перебування у країні передбачало й обов'язкові відвідини Парижу, який, на той час, був одним із потужних європейських центрів мистецького життя. Сюди з'їжджалися художники з Англії, Бельгії, Німеччини й інших країн Європи. Поряд з тим, місто збуджувало частину заможних мандрівників дорожнечю і можливістю безглуздо витратити гроші

У пошуках свободи, натхнення, нових вражень, до Парижу, прибувала й значна кількість творчих людей з теренів Російської імперії. Лев Жемчужников згадував: «Все та скрізь було відкрито для всіх. Лувр, відвідувався в капелюхах, в пальті, в блузах, панував вічний натовп тільки й було видно палиці та парасольки» (Жемчужников, 1971, с.284). Тому, відвідувачі французьких курортів намагалися потрапити до столиці, щоб познайомитися й поспілкуватися з відомими й маловідомими митцями, й поринути у ту не типову, для повсякдення Наддніпрянщини, атмосферу.

Середовище інтелектуалів породжувало й гарячі суперечки щодо політичних проблем. Тут обговорювалися питання реформування політичного устрою Російської імперії, а інколи й повалення монархії. Наслідком дискусій і обміну думок, часом ставала поява нових живописних творів. Так, Лев Жемчужников згадував що, якось увечері, М. Бейдеманом було створено ескіз «Дзвони», які голосили на всю Європу, пробуджуючи Росію від її апатії й агресії (Жемчужников, 1971, с. 257).

Знайти житло на курортах було достатньо складно, бо окрім тих, хто дійсно потребував лікування, сюди прибувала й значна кількість відпочиваючих, які шукали розваг, нових знайомств, спілкування з високопоставленими європейцями. Зокрема, на цю проблему, звернув увагу М. Рігельман: «Нарешті я у Франценсбаді ...Я зрадив тиші, запахів села; хотів знайти будиночок з видом на поле – натомість знайшов квартиру у середмісті; думав знайти сільську простоту звичок, невігядливу товариськуність, проте зустрів містян, з їх примхами» (Рігельман, 1871, с. 36).

Часом, відвідувачам, щоб гарантовано знайти помешкання, доводилося бронювати його наперед, тобто домовлятися з господарями на наступний рік. Так О. Кістяківський писав: «З господарем я спілкувався стосовно мого плану на наступний рік. Я думаю обов'язково приїхати у наступному році, якщо буду живий, до Карлсбаду для пиття води. ... Я сказав господарю, що планую на наступний рік приїхати на менш ніж на два місяці, оселитися у його будинкові і під час пиття вод брати у нього уроки німецької мови» (Кістяківський, 1994, с. 454).

Приватні помешкання, які винаймалися для тривалого проживання, часом були не лише кращі за готелі, але й значно дешевші. Перебуваючи на курорті у Торкі, родина

Галаганів винайняла будинок. Його докладно описала Катерина Галаган: «У нас кімнат з камінами: їдільня – внизу, поряд з нею – кімната, на другому – вітальня і моя спальня, у третьому – спальня Машеньки і Поля, Катенькіна маленька і дівоча велика, і на 4-му – Євдовкиму». Причому, родина сплачувала на тиждень 6 фунтів стерлінгів. До зазначеної суми входили оренда й освітлення. Опалення і роботу кухарки сплачували господарі. Мандрівниця зазначала, що якщо порівнювати з цінами у Санкт-Петербурзі або Москві, то це достатньо не дорого (Колесник, ред., 2019, с. 399).

У тревелогах Галаганів зустрічаємо й опис помешкання, яке було винайнято ними у Бад Кіссінгені: «Вчора увечері переїхали ми з готелю La Russie у винайнятий нам дім доктора Вельша. Чудова квартира, будинок з новим червоним дахом, як і більшість тут. Ми займаємо 4 вигідні, дуже добре умебльовані кімнати, п'яту для нашої людини у верхньому поверсі. Наша квартира – у бельетажі з балконом. Будинок – за мостом, поряд з будинком – сад, від нас ходити на води не далеко... Ми платимо за тиждень 30 гульденів, що на наші гроші становить 68 або 69 руб.» (Колесник, ред., 2019, с. 221).

Знайшовши помешкання, відвідувач курорту, навіть маючи рекомендації від власного лікаря, обов'язково, за призначеннями звертався до місцевого фахівця, якого найчастіше обирав за рекомендаціями співвітчизників. Наприклад, М. Гоголь радив, російському поетові М. Язикову, гарного лікаря у Греффенберзі. Він писав: «я благословляю тебе прямо без усіляких роздумів їхати до Греффенбергу, хоча б для того просто, щоб побачити Прізніца. Прямо проти твоєї хвороби знайдеш ти засоби, нібито саме навмисно підготовлені. У листі Россеті не стільки вода вразила мене своїми діями дивовижними, скільки геній зцілюючого нею, перед яким ми повинні усі вклонитися... Проте головним є те, що Прізніц зростає і вдосконалюється дивовижно... Ванни, аплікації і прикладання мокрих до різних частин, холодні душі, біг горами у холодному одязі і нерухоме сидіння на місці із зануренню саме однією лише частиною, якою на його розуміння необхідно. Словом, водою, каже Россеті, він володіє як м'ячиком. Він вважає навіть, що це ще краще, восени й зимою у нього справжнє лікування» (Гоголь, 1992, с. 192-194).

У свою чергу, Г. Галаган, перебуваючи у Остенде за порадою друзів, відвідав лікаря Янсена. Лише, після огляду, йому було призначено морські ванни (Колесник, ред., 2019, с.56). За словами лікаря, план лікування залежав від першої спроби і реакції організму. Тому радив о 8-9 годині ранку йти купатися, потім снідати, а потім знову прийти на огляд. Купання становило 5 хвилин. Після цього було наказано повертатися до міста. Григорій Галаган відзначив, що купалися одягнутими і чоловіки і жінки разом. У якості нагляду у чоловіків були моряки, а у жінок – рятувальниці. (Колесник, ред., 2019, с. 57). Лікування, зазвичай, тривало 5–6 тижнів.

Типовий розпорядок дня відпочиваючого у Остенде, і обов'язкові денні витрати описав Григорій Галаган. Він зазначав: «Ранком купання, кожен раз коштує 75 центимів, потім сніданок, 60 центимів, потім іду гуляти, потім читаю і о 2 години йду обідати, обід коштує 2 франка 25 центимів, потім іду гуляти, потім пишу або читаю, і потім іду на греблю під час заходу сонця, а після вечеряю, це коштує по різному, проте не більше ніж 1 франк» (Колесник, ред., 2019, с.59).

Ще більше деталізував свої курортні витрати, у Карсбаді, у 1879 р. О. Кістяківський (Кістяківський, 1994, с.636-641). Зокрема, тижнева оплата за помешкання становила 25 гульденів 23 крейцери. За той самий період у касу за воду, музику й обід було сплачено 13 гульденів 32 крейцери. Мандрівник, також, навів й інші курортні ціни, зокрема на сувеніри,

які купував на згадку. Так, «Опис Карлсбаду» – коштував 1 гульден, медаль на честь «Відриття Карлсбада» – 25 крейцерів, «Види Карлсбада» – 1 гульден (Кістяківський, 1994, с.637).

Частина мандрівників надавала перевагу гірським курортам Швейцарії. Це були ті люди, хто вже спробував лікування водами й купання, й ці процедури не допомогли, або ж ті кого хвороба застала під час відпочинку або ділової подорожі. Наприклад, у 1879 р., під час поїздки Європою, у відомого українського історика І. Лучицького, виникли проблеми з легенями. Його дружина Марія згадувала: «Віденські лікарі, приписали І.В. поїхати до Давосу. Щобвилікуватися від кашлю... У санаторії нам виділили велику кімнату з двома ліжками, умивальником і двома відрами холодної води... Після огляду лікар наголосив на певних проблемах з легенями і дозволив пів години гуляти по першій терасі, де повітря було теплим, що корисно для легенів. Лікар не радив ходити в гори, проте ми піднялися до снігів» (Новікова та Сохань, ред., 2007, с.309).

Атмосфера цього курорту, за словами М. Лучицької була настільки гнітючою, що родина витримала там лише два тижні, дочекавшись доки чоловікові стане краще, вони поїхали. Це пояснювалося тим, що подібні гірські курорти були останньою надією для багатьох хворих. Доки Лучицькі перебували у Давосі на їх очах помирали люди і часом їх ховали прямо на території міста (Новікова та Сохань, ред., 2007, с.309.).

Проте, після відвідин курорту, хвороба цілком не залишила І. Лучицького. Згодом, він був змушений знову звернутися до лікарів. Цього разу, за порадою О. Герцена, родина відвідала Лозанну. Там, рекомендовані лікарі наполягли на подорожі до спеціального готелю поблизу Невшателя і лікуванні упродовж 5–6 тижнів повітрям Женевського озера. Лучицькі розмістилися у швейцарському шале. Кімната у якій вони жили була обставлена дерев'янимим не фарбованими меблями і вражала чистотою. Біля готелю розташовувалися чисельні спортивні майданчики для крокета, футболу, тощо. До процесу лікування входили екскурсії до кордону Франції і милування видами на Рону». (Новікова та Сохань, ред., 2007, с.330).

Життя на значній частині курортів було доволі нудним. Григорій Галаган, перебуваючи у Остенде, писав : «Уявіть собі регулярне місто, оточене валом і збудоване на болоті. Навколо нього не лише немає пагорба, а навіть немає жодного деревця; лише видно на безкінечній рівнині круглі вітряки і високі труби фабрик і заводів... Від моря місто відокремлене високою і довгою греблею, тому з міста не видно моря, а з моря видно лише дві дзвіниці, і більше нічого» (Колесник, ред., 2019, с.56). У свою чергу, Микола Рігеман зазначав: «5 тижнів животіння у Франценсбаді. Розмови про погану їжу, погані сигари...» (Ригельман, 1871, с.37).

Майже єдиною розвагою відпочиваючих були прогулянки бульварами, парками, набережними або околицями міст. Про те як проводив вільний час, О. Кістяківський писав: «Люди з якими я найчастіше зустрічався, були брати Лебединцеви... Йшла щоденна розмова. Часто разом пили каву, інколи обідали й гуляли... Часто зустрічався і говорив з Неверовим. Відвідав його двічі – і він мене теж. Вранці вклонявся киянам і перекидався з ними кількома словами. Кілька разів був у отця Лебедева й у Апраксина, псаломщика. Ось сухий перелік течії мого карлсбадського життя» (Кістяківський, 1994, с.458).

Часом, «нудний відпочинок», відсутність розваг і наявність вільного часу, стимулювали творчість і самовдосконалення туристів. Зокрема, Олександр Кістяківський писав: «Не можна говорити, що я розумово ледачкував у Карлсбаді. Я написав 50 листів, у тому числі листів 25 чужим. Я написав рецензію на твір Загоровського про незаконно

народжених. Прочитав уважно твір Слонімського «Умственное расстройство, его значение в праве гражданском и уголовном». Написав на нього рецензію. ... Проаналізував, також, твір Розенгейма «Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого»... Почав вивчати «Allgemeine Ethnographie» Фрідріха Мюллера й «Les peuples de la France» de Boisjolin...» (Кістяківський, 1994, с.458).

Для частини відвідувачів, перебування на корорті, було можливістю усамітнитися. Особливо прагнули побути наодинці, ті хто дійсно погано почувався, і бажав серйозного лікування. Поряд з тим, частина відвідувачів намагалися перепочити від набридливих людей із світського товариства, з якими доводилося спілкуватися на батьківщині.

Зокрема, Григорій Галаган писав: «Незважаючи на те, що моє усамітнення порушилося, я усеж тікаю, скільки можу від будь якого товариства і скоріше знайомлюся з іноземцями ніж з росіянами, яких тут дуже багато, особливо князів московських, різного калібру (Колесник, ред., 2019, с.65-66). Так само, нових знайомств унікав і М. Гоголь. Він писав до фрейліни імператриці О. Смірної з Баден-Бадена: «Як на біду, я вже давно втомився від того, щоб насолоджуватися природою Мене не зупиняють тепер навіть зворушливі зустрічі між собою німецьких і всіляких інших родів ... Щоб відвести душу, я відвідую іноді Надію Миколаївну (мається на увазі Н. М. Шереметьєва). Тут лише у розмові з нею про старину знаходимо ми певне насолодження» (Гоголь, 1952, с.204).

Інколи, нові знайомства і спілкування з іноземцями, були не лише приємним, але й надзвичайно корисним. Микола Рігельман, перебуваючи у Франценсбаді зазначав: «Я познайомився, нажаль запізно, із цікавим й істинним чехом, доктором Гансгіргом з Лейтмериця. Виявилось, що він знає кількох наших професорів і молодих людей, які тут бували. Бодянський вчився у нього німецької». (Рігельман, 1871, с.39). Окрім того, чеський науковець вчив М. Рігельмана своєї мови й вів слов'янофільські бесіди.

Проте, ставлення до туристів з Російської імперії, у пересічних європейців, переважно, не відзначалося особливою доброзичливістю. Олександр Кістяківський зазначав, що побутує загальна думка про те що: «російський народ позбавлений свободи, що він у політичному рабстві, що російські чиновники погані і продажні. У розмовах іноземців відчутні пирзирство й жаль до нас. Думка про нас не висока. І дивно: ми самі про себе не високої думки» (Кістяківський, 1994, с.450).

За наявності доброї компанії, друзів, родичів, старих або нових знайомих, у вільний від лікування час, можна було розважитися екскурсіями до сусідніх міст. Зокрема, Г. Галаган разом з професором Московського університету Ф. Чижовим з Остенде мандрували до Брюгге – міста з середньовічним духом і готичними будинками і соборами. Оглядали в основному культові споруди. Вони, також, відвідали Гент – величезний торговельно-промисловий центр, де оглянули собор S. Bavon, університет, картинну галерею (Колесник, ред., 2019, с.74).

Так само, відпочиваючих приваблював Брюссель, де грала знаменита французька театральна актриса, Еліза Рашель. Григорій Галаган у своїх листах до матері згадував один із таких виступів. Перша п'єса була: трагедія «Полієвк» в п'яти діях французького драматурга П'єра Корнеля. Після цього акту була представлена комедія, де відзначився паризький актор П'єр Левасор. Після комедії, була трагедія «Марія Стюарт». По закінченню пані Рашель кидали букети на сцену та голосно кричали «Браво!» (Колесник, ред., 2019, с.69).

У свою чергу, Микола Рігельман згадував про відвідини курорту Лібенштейн у Тюрингії, й екскурсію, під час якої, його увагу привернув напис на скелі біля млина: «1808. Marianne Narischkine, a voulu se faire ici hermite, à cause de l'hermitage» (Маріанна Нарішкіна хотіла тут усамітнитися у скиті) (Рігельман, 1871, с.37). Запам'яталася йому й прогулянка до Егера, де він спостерігав за «святим Вінцентія», під час якого відбувалася урочиста хода й містом носили череп святого (Рігельман, 1871, с.38).

Туристи які відпочивали на німецьких курортах, у пошуках прекрасного, обов'язково відвідували Дюссельдорф, який був у першій половині ХІХ ст. одним з найважливіших осередків художньої культури. Популярним, на той час, також, був і Франкфурт. Місто пропонувало більш широке коло розваг, зокрема, й кінні перегони, а також, чисельні пантомімічні шоу (Колесник, ред., 2019, с.26).

Дехто випробовував власну вдачу у гральних закладах Ахена або Вісбадена. Завсідниками гральних закладів найчастіше були російські військові і дворяни, польська шляхта, рідше нащадки українських козацьких родів. Тут програвали один одному не лише родинні скарби і маєтності, але й часом частину державної казни.

Ще однією з розваг був пошук перлів на березі річці Майн. Григорій Галаган згадував, що вони з компаньйоном спостерігали як дівчатка з різних країн бігали наввипередки й збирали річкові раковини з несформованими перлінками. Всі ці перлини надсилались до короля (Колесник, ред., 2019, с.219).

Ті, хто прагнув більшою мірою розваг, ніж лікування, і віддавав перевагу відпочинку у зимовий час, обирав французькі курорти, зокрема й Ніццу. Про своє перебування у місті Катерина Галаган писала: «Свята у Ніці були безупинні – вечори, бали, всі вбирались надзвичайно. Тут були і кіссінгенські знайомі – сімейство Каудвель. Губернатор тутешній, граф Деместер, грав велику роль у місті, оскільки йому відпускалось від скарбниці 20 тисяч франків для свят, також відбувались бали: громадські бали, костюмовані, але без масок від імені серкля» (Колесник, ред., 2019, с.251).

Інколи, розваги, неочікувано знаходилися самі. Під час перебування у Бад Кіссінгені родина Галаганів випадково потрапила на королівське свято. Катерина Галаган писала: «Як завтра королівське якесь свято, то на водах усім роздали афішки – запрошення на бал, концерт і обід. Усе це від міста безкоштовно, у залі, яка на водах. Сьогодні увечері сад на водах буде ілюміновано, уже приготування зроблені. Після вод, о 9-тій годині, розпочалася пальба з гармат, які поставили на високій горі... Сад весь освітили: кожне дерево, огорожу, будівлю і будинки навпроти, квітники ж і кущі – кольоровими фонарями. На стіні будинку навпроти головної алеї повісили портрет короля, який прикрасили гірляндами з дубового листя, а посередині – вінок із квітів. Час був добрий, публіка прогулювалася садом і галереями, музика грала у саду, залу було відчинено й освітлено, усе було надзвичайно добре, і публіка була задоволена» (Колесник, ред., 2019, с.223-224).

Таким чином, для мандрівників з Наддніпрянської України, ХІХ ст. стало періодом їх активного знайомства з життям європейських курортів. Для лікування й відпочинку, вони обирали переважно німецькі й чеські бальнеологічні й бельгійські і французькі кліматичні курорти. Найбільш популярними були Бад-Емс, Баден-Баден, Бад Кіссінген, Карлсбад, Марієнбад, Ніцца, Остенде. Курортні міста пропонували мандрівникам комфорт, фізичне й духовне оздоровлення, нові знайомства і зв'язки. Дотик до європейської культури, заглиблення у традиції різних народів, міжетнічні комунікації сприяли трансформаційним процесам, які відбувались із свідомістю українців, що у сою чергу призводили до часткової

руйнації імперських ідеологем і міфологем і спроб об'єктивної оцінки російської дійсності. Своє перебування на курортах мандрівники з Наддніпрянської України детально описують у тревелогах і спогадах. Ці джерела особового походження, дають уявлення про природні умови і клімат різних регіонів Європи; туристичні маршрути і архітектурні пам'ятки; фіксують принципи функціонування бальнеологічних і кліматичних лікувальних закладів; частково описують медичні практики; визначають місце курортів у соціокультурному просторі.

Бібліографічний список

- Батшев, М.В., 2020. Русские путешественники в Германии последней четверти XVIII – первой половины XIX вв.: необходимые формальности и особенности поездки. *ЛОКУС: люди, общество, культуры, смыслы*, 1, с.15-32. DOI: 10.31862/2500-2988-2020-1-15-32
- Гоголь, Н.В., 1952. *Полное собрание сочинений*. Москва: Изд-во АН СССР, Т. 12: Письма. 1842-1845.
- Жемчужников, Л.М., 1971. *Мои воспоминания из прошлого*. Ленинград: Искусство.
- Кістяківський, О.Ф., 1994. *Щоденник: 1874–1885: У 2 т.* Київ: Наукова думка, Т. 1: 1874-1879.
- Колесник, І., ред., 2019. *«Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галатанів*. Київ: StreamArLine.
- Костомаров, Н.И., 1989. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те.
- Мазин, К.А., 2009. Русский бомонд на европейских курортах. XVIII - первая половина XIX в. *Современные проблемы сервиса и туризма*, 3, с. 8-24.
- Миллер, С.О., 2008. *Эмс и дворяне России*. Москва: Автограф.
- Нечаев, С.Ю., 2008. *Русская Италия*. Москва: Вече.
- Новікова, О.О. та Сохань, П.С., ред., 2007. *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX - початок XX ст.)*. Київ.
- Ригельман, Н., 1871. *Три поездки за границу*. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К.
- Русова, С. та Вовк, Хв., 1905. *Серед виноградарів Південної Франції*. Санкт-Петербург: Типографія училища глухонемых.
- Рутинський, М., 2008. Історико-географічні тенденції та періодизація розвитку курортної справи. *Історія української географії*, 17, с.88-94.
- Сивков, В.В., 1914. *Путешествия русских людей за границу в XVIII в.* Санкт-Петербург: Типо-лит. Энергия.
- Сологуб, В.А., 1887. *Воспоминания графа Владимира Александровича Сологуба*. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина.

References

- Batshev, M.V., 2020. Russkiye puteshestvenniki v Germanii posledney chetverti XVIII – pervoy poloviny XIX vv.: neobkhodimyye formalnosti i osobennosti poyezdki [Russian travelers to Germany in the last quarter of the XVIII -the first half of the XIX centuries: The necessary formalities and features of travels]. *LOCUS: people, society, culture, meanings*, 1, pp.15-32. DOI: 10.31862/2500-2988-2020-1-15-32 (in Russian).
- Gogol, N.V., 1952. *Polnoye sobraniye sochineniy* [Complete Works]. Moscow: Izd-vo AN SSSR, Vol. 12: Letters. 1842-1845. (in Russian).

- Kistyakivsky, O.F., 1994. *Shchodennyk: 1874-1885. [Diary: 1874-1885]*. In 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1: 1874-1879. (In Ukrainian).
- Kolesnyk, I., ed. 2019. «*My vyikhaly z Sokyryntsi...»: trevelohy rodyny Galaganiv [«We left Sokyryntsi...»: travelogues of the Galagan family]*. Kyiv: StreamArLine. (In Ukrainian).
- Kostomarov, N.I., 1989. *Istoricheskiye proizvedeniya. Avtobiografiya. [Historical works. Autobiography]*. Kyiv: Izd-vo pri Kiyev. gos. un-te. (in Russian).
- Mazin, K.A., 2009. Russkiy bomond na evropeyskikh kurortakh. XVIII - pervaya polovina XIX v. [Russian beau monde in European resorts. XVIII - first half of the XIX century]. *Service and tourism: current challenges*, 3, pp. 8-24. (in Russian).
- Miller, S.O., 2008. *Ems i dvoryane Rossii. [Ems and the nobles of Russia]*. Moscow: Avtograf. (in Russian).
- Nechaev, S.Yu., 2008. *Russkaya Italiya [Russian Italy]*. Moscow: Veche. (in Russian).
- Novikova, O.O. and Sokhan, P.S., ed. 2007. *Ukrainoznavchi studii ta memuary Ivana i Marii Luchytskykh (kinets XIX - pochatok XX st.). [Ukrainian Studies and Memoirs of Ivan and Maria Luchytsky (end of the XIX - beginning of the XX century)]*. Kyiv
- Rigelman, N., 1871. *Tri poyezdki za granitsu [Three trips abroad]*. Moscow: Tip. A.I. Mamontova i K. (in Russian).
- Rusova, S. and Vovk, H.v., 1905. *Sered vinogradariv Pivdennoy Frantsii [Among the winegrowers of southern France]*. Saint Petersburg: Tipografiya uchilishcha glukhonemykh. (In Ukrainian).
- Rutynskiy, M., 2008. Istoryko-geohrafichni tendentsii ta periodyzatsiia rozvytku kurortnoi spravy [Historical and geographical trends and periodization of the development of the resort business]. *Istoriia ukrainskoi heohrafii*, 17, pp.88-94. (In Ukrainian).
- Sivkov, V.V., 1914. *Puteshestviya russkikh lyudey za granitsu v XVIII v. [Travels of Russian people abroad in the 18th century]*. Saint Petersburg: Tipol-lit. Energiya. (in Russian).
- Sologub, V.A., 1887. *Vospominaniya grafa Vladimira Aleksandrovicha Sologuba. [Memoirs of Count Vladimir Alexandrovich Sologub]*. Saint Petersburg: Izdaniye A.S. Suvorina. (in Russian).
- Zhemchuzhnikov, L.M., 1971. *Moi vospominaniya iz proshlogo [My memories from the past]*. Leningrad: Isskustvo. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 07.10.2022 р.

O. Ivaniuk
D. Reminna

EUROPEAN RESORTS IN THE XIX CENTURY: VISIONS OF TRAVELERS FROM DNEPER UKRAINE

The article analyzes travel notes, diaries, memoirs, correspondence of a number of travelers from Dnieper Ukraine, who in the XIX century, were traveling to different European countries for treatment and recreation. In the 30's and 40's of the XIX century European resorts were visited by M. Gogol, G. Galagan, M. Rigelman. In the second half of the XIX century O. Kistyakivsky, M. Kostomarov, the Luchytsky family and others went for treatment. In the process of research, in order to reconstruct tourist practices and establish a list of European resorts that were popular with Ukrainians, the following scientific methods were used: internal criticism, historical-genetic,

historical-comparative, culturological, descriptive, theoretical generalization. In the process of scientific research it was established that the XIX century became a period of intensification of trips to Europe by representatives of the aristocratic and artistic elite of Dnieper Ukraine. For treatment and rest, they chose mainly German, Czech balneological, Belgian and French climatic resorts. The most popular were Bad Ems, Baden-Baden, Bad Kissingen, Carlsbad, Marienbad, Nice, Ostend. Visiting resorts took place both in summer and in winter. Travelers from Dnieper Ukraine described their stay outside their homeland in detail in travelogues, diaries and memoirs. These sources of personal origin give an idea of the natural conditions and climate of different regions of Europe, tourist routes and architectural monuments; fix the principles of functioning of balneological and climatic medical institutions; partially describe medical practices; determine the place of resorts in the socio-cultural space.

Key words: *travel, European resorts, Dnieper Ukraine, travelogues, noble elite, XIX century.*

УДК 26 (477.62)

І. Г. Луковенко

ІУДЕЙСЬКА ГРОМАДА МАРІУПОЛЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена аналізу особливостей формування та функціонування інституцій іудейської релігії як етнічної релігії євреїв Маріуполя. Аналізуються демографічні аспекти формування єврейської спільноти, форми та напрямки общинної діяльності: синагога та молитовні будинки, казенний та духовний рабинати, система організації традиційних для іудаїзму форм релігійного життя, духовної освіти.

Ключові слова: іудаїзм, єврейська громада, єврейський закон, духовне правління, казенний рабин, духовний рабин, синагога, молитовний будинок, Приазов'я.

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-44-59

Іудаїзм становить невід'ємну складову єврейської традиційної культури, її стрижень та фундамент особливо в умовах іноетнічного, інокультурного та іноконфесійного середовища діаспорального буття. Єврейська громада Маріуполя та Приазов'я становила вагомому частку етнокультурного життя регіону у дорадянський період. Тим не менше, ця тема досі залишається недослідженою. На тлі сучасних процесів, пов'язаних із відкритою російською агресією, коли громада опинилася в умовах кризи, тема збереження національної пам'яті та історії набуває особливо гострої актуальності.

Публікації місцевих краєзнавців (Л. Яруцького, С. Бузова тощо), з яких ще на початку незалежності почалося фіксування фактів життя іудейської громади продовжилися окремими дослідженнями науковців, що торкалися тих чи інших аспектів проблеми. Зокрема, частково єврейське етно-культурне та соціально-економічне життя євреїв Маріуполя висвітлюється І. Пономаревою в контексті етно-культурних процесів в регіоні в цілому (Пономарева, 2016). Організація духовно-освітньої діяльності євреїв регіону (та частково Маріуполя) аналізувалося В. Гончаровим (Гончаров, 2008). Окремі аспекти релігійного життя євреїв Маріуполя та Приазов'я досліджено О. Тухватуліною (Манякіною) (Тухватуліна, 2011). Організаційно-управлінські аспекти функціонування єврейської спільноти досліджено автором (Луковенко, 2021).

Метою статті є аналіз системи духовно-релігійного (іудейського) життя єврейської спільноти Маріуполя в різних його аспектах в тому об'ємі, як це дозволяють наявні джерела.

Єврейська громада Маріуполя починає активно формуватися з 1840-х рр., хоча поодинокі присутність євреїв фіксується і до того. Проте у зв'язку з тим, що в місті заборонялося селитися не грекам, воно зростало повільно. В 1847 р. її чисельність становила 111 осіб. Рубіжним часом став 1859 р., коли у місті було дозволено оселятися іншим народам. Фактично було узаконено вже існуюче єврейське населення та активізовано збільшення спільноти надалі. Станом на 1859 р. вона становила 273 особи (140 чоловіків та 133 жінки) (Памятная книжка..., 1860, с. 20). Ця ж цифра вказана у «Материалах для географии и статистики России» (Павлович, 1862, с. 339): зафіксована наприкінці 50-х рр. цифра продовжувала використовуватися і у подальші роки. При тому, що загальна кількість населення міста на кінець 1850-х рр. становила 5 258 осіб (Вильсон, 1863, с. 25), а на початку 60-х – 6 089 осіб. Тобто євреї у цей період складали 4–5 % від всього населення міста.

Загалом по губернії кількість євреїв у 1862 р. оцінювалася в 16 250 осіб (Павлович, 1862, с. 122), тобто євреї Маріуполя складали бл. 1,5% від всіх євреїв губернії. По Маріупольському грецькому округу було 158 іудеїв (Памятная книжка..., с. 20).

У подальшому воно зростало несуттєво, а у відсотковому відношенні, порівняно із чисельністю населення міста, не змінилося, тобто зростало пропорційно: у 1864 р. їх кількість зросла лише до 393 осіб, та становила ті ж самі 5 % від населення міста (7 440 осіб) (Семенов, 1867, с. 179).

Через приблизно п'ятнадцять років воно зросло вже суттєвіше: на початку 1880-х рр. воно оцінюється в 1 691 особу (Авдеева, 2013, с. 76). Тобто за півтора десятка років зросло на 1 298 осіб.

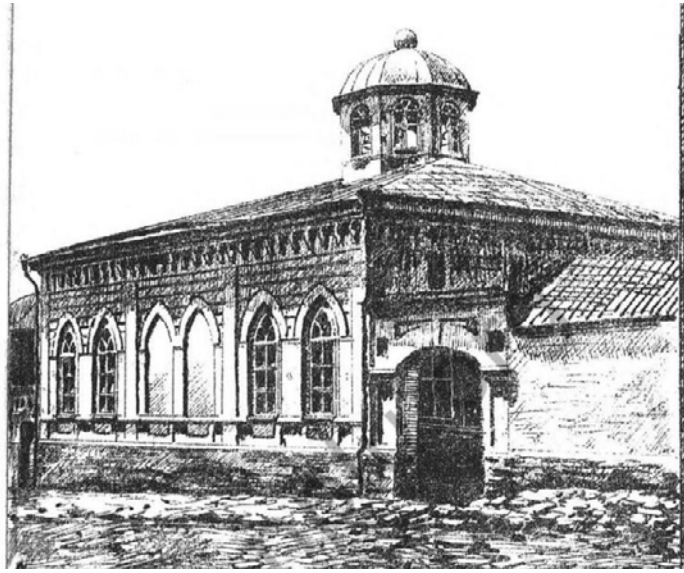
А ось на кінець XIX ст. маємо значно суттєвіше зростання: у 1897 р. кількість носіїв єврейської мови лише тільки у самому місті (не враховуючи передмість) становила вже 4 710 осіб (з них 4698 іудеїв, 11 православних та один римо-католик, очевидно, євреї, що прийняли християнство) (Тройницкий, Н. А., 1904, с. 90–91). Це становить 15 % від всієї кількості мешканців міста. В свою чергу іудеями себе визначило 5 013 осіб (16 % від загалу, за даними перепису 1897 р. населення Маріуполя складало 31 116 осіб, не враховуючи передмість, разом передмістями 46 734, але даних про мовну та релігійну належність цих передмість немає, вони йшли загалом по повітовій статистиці) (Тройницкий, Н. А., 1904, с. 72–74).

Враховуючи особливу роль релігійної ідентифікації в єврейській культурі, саме цифру 5 013 можна вважати як таку, що відбиває кількість євреїв які у переважній більшості сповідували саме іудаїзм. Загалом у повіті мешкало 10 672 іудея (5 659 у сільській місцевості та 5 013 у місті). Отже в Маріуполі мешкало 47 % євреїв повіту.

Останні передрадянські дані фіксують, що по всіх містах Катеринославської губернії єврейське населення оцінювалося в 26,69 % (Статистический ежегодник..., 1918, с. 61). Дані по євреях по Маріуполю відсутні, але принаймні напередодні Першої світової війни воно оцінювалося, як і наприкінці XIX ст., приблизно у 15 % від загалу (Статистический ежегодник..., 1914, с. 36).

Попри те, що від того часу, як євреї стали являти собою не поодинокі випадки, а почала формуватися більш-менш велика громада, характерні для цієї етноконфесійної спільноти форми інституалізованого традиційного релігійного життя стали формуватися не відразу.

Центром єврейської громади є синагога або молитовний будинок, які є невід'ємним та обов'язковим атрибутом повноцінного життя спільноти. Упродовж багатьох років через нечисленність євреїв не мали можливості та права облаштувати не тільки синагогу, а і молитовний будинок: єврейські громади мали право мати один молитовний будинок на 30 будинків і одну синагогу на 80. Очевидно, тривалий час громада не відповідала цим нормам, задовольнялися найманими приміщеннями (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 151). Лише у другій пол. – напр. 1850-х р. стався певний перелом. Зростання чисельності призвело до того, що стара практика оренди приміщень вже не відповідала реаліям та постало питання побудови власного приміщення. Хоча загальнопоширеною є інформація, що перший молитовний будинок було збудовано за ініціативи ремісника Абрама Фреймана у 1864 р. (на вулиці Харлампіївській) (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 152), тим не менше, слід зазначити, що згідно інформації з «Памятной книжки для Екатеринославской губернии на 1860 год», станом на 1859 р. у Маріуполі був один кам'яний молитовний будинок (Памятная книжка..., 1860, с. 62–63).

*Будівля хоральної синагоги на вул. Харлампіївській
(з книги «Мариуполь и его окрестности»)*

Так чи інакше, але загальноновизнаним є те, що першим, а упродовж близько тридцяти років єдиним, молитовним будинком була саме будівля на Харлампіївській. Упродовж подальших років його ретельно облаштовували, прикрашали, реконструювали. Так, у другій пол. 1860-х рр. за ініціативи членів духовного правління габбая (старости) синагоги дубровенського міщанина Йосипа Яковича(?) Біча, скарбника, мариупольського міщанина Еліягу (Іллі-Вульфа) Купріца, членів правління молитовного будинку Мойсея Огуза, купця Наума Фалькевича, мариупольського 2-ї гільдії купця Ісаака Ізраїльовича Копелевича, азовського міщанина Григорія (Цві-Гірша) Самойловича було встановлено Арон-кодеш (спеціальна шафа для зберігання сувоїв Тори), лавки для віруючих парафіян, посеред приміщення встановлено біму (спеціальне піднесене місце, з якого читається Тора та виступає рабин), впорядковано місце для жінок (жінки та чоловіки в ортодоксальному іудаїзмі моляться окремо) (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 152-153). У 80-х рр. за ініціативи габбая мариупольського міщанина (а ще раніше купецького сина) Олександра Ароновича Хмельницького було знову зроблено реконструкцію приміщення та будівлі в цілому: замовлено та встановлено новий Арон-кодеш, зведено купол, у Катеринославі замовлено новий сувій Тори. Один з сувоїв експонувався в Музеї народного побуту, але був викрадений російськими окупантами та вивезений з Маріуполя.

Надалі, коли чисельність громади зростала, одного молитовного будинку стало вже недостатньо. Для вирішення цієї проблеми на початку 1880-х рр. громада придбала у Антона Івановича Чабаненка подвір'я з декількома будівлями по вул. Георгіївській. В одній з цих будівель було влаштовано ще один (другий за рахунком) невеличкий молитовний будинок. У подальші роки молитовний будинок на цій вулиці позначався як «Перший молитовний будинок» і інколи (неофіційно) як «синагога», хоча офіційно такого статусу не мав. Ініціатором відкриття у 1882 р. цього молитовного будинку став мариупольський 2-ї гільдії купець Йосип Ілліч Авербах, спонсорами заможні євреї міста молчадський міщанин Соломон Бельський, член духовного правління 1-го молитовного будинку олександрівський міщанин Яків Поляк та мариупольський 2-ї гільдії купець Михайло Сахаров. Вже за десять років, на початку 1890-х рр., коли старе приміщення також вже не відповідало потребам,

виникла необхідність побудувати нове приміщення, втім будівництво затягнулося, нова будівля постала на початку ХХ ст., але не пізніше 1909 р.

*Будівля першого молитовного будинку на вул. Георгіївській
(фото, зроблене Целінським орієнтовно до 1909 р.)*

Єврейська громада не тільки зростала чисельно, але розширювалася за конфесійною та соціальною ознаками. За свідченнями кореспондента газети «Приазовский край» О. Попова (Олександра Серафимовича) наприкінці ХІХ ст. у місті була хоральна синагога та два молитовні будинки (Приазовский край, 1897). Тобто до молитовного будинку на вул. Георгіївській додається ще один, який відомий як 2-й молитовний будинок «ХаБаД» (Мариупольская жизнь, 1908). Тобто, ми бачимо, що у місті в якийсь час виокремлюється група віруючих, що стали орієнтуватися на цей хасидський рух (рух ХаБаД-Любавич). Припускаємо, що приблизно в цей час вони будують молитовний будинок на вул. Митрополитській.

*Приміщення колишнього 2-го молитовного будинку Хабад
на вул. Митрополитській, 19. (фото автора)*

Трохи пізніше, на початку ХХ ст., євреї-ремісники засновують власний молитовний будинок (загалом третій за рахунком) та будують приміщення на розі Харлампіївської та Миколаївської (тепер Миколаївська, 28) вулиць. Будинок був зведений орієнтовно к 1900

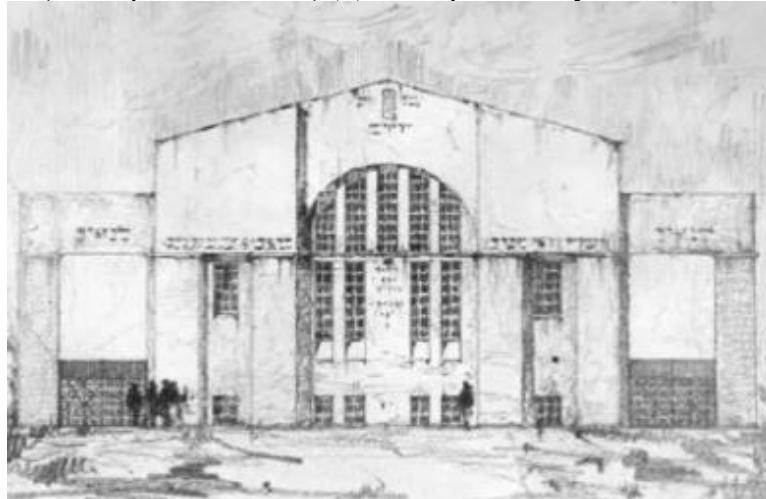
року у «цегляному стилі» та отримав назву «ремісничої синагоги», або «ремісничого молитовного будинку» (Мариупольская жизнь, 1915). Будівля постраждала під час військових дій весною 2022 р.

*3-й молитовний будинок («реміснича синагога»), вул. Миколаївська, 28
(фото взято з: [https://www.wikiwand.com/en/Choral_Synagogue_\(Mariupol\)](https://www.wikiwand.com/en/Choral_Synagogue_(Mariupol)))*

Є дані про існування молитовного будинку на вул. Італійській, але нам не вдалося знайти документальних свідчень про нього. Скоріш за все тут має місце помилка, обумовлена тим, що на вул. Італійській розташовувалося Товариство допомоги ремісникам іудейського віросповідання, яким опікувався 3-й молитовний будинок. Або це пов'язано із даними про те, що до побудови будинку на Харлампіївській євреї орендували приміщення саме на Італійській вулиці. Це могло призвести до плутанини у сучасних публікаціях та розповсюдження інформації про якійсь «молитовний будинок на Італійській вулиці». Хоча це тільки наше припущення і вирішення цього питання потребуватиме додаткових даних.

У переддень Першої світової війни постало питання побудови ще однієї синагоги. У 1914 р. відомому петербурзькому архітектору Якову Германовичу Гевірцу (автору знаменитої хоральної синагоги у Харкові, яку він спроектував напередодні) було замовлено так і не реалізований проєкт (Котляр, 2008, с. 123). Де мала розташовуватися синагога невідомо.

Нереалізований проєкт синагоги в Маріуполі Якова Гевірца, 1914 р.

Відповідно до законодавчих норм органом, що управляв життям єврейської общини, було т.зв. «духовне правління». Згідно «Статуту духовних справ іноземних сповідань» воно організовувалося при кожній синагозі та молитовному будинку та обиралося з числа членів громади на три роки. Воно складалося зі старости (габбая), скарбника (неємана) та ученого (талмід-хахама) (Сперанский и др., 1857, с. 198). Так, наприклад, у 1860-х рр. керівниками молитовного будинку були вже згадувані габбай Йосип Біч та скарбник Ілля (Елягу-Вульф) Купріц.

Членами духовних правлінь були особи, що мали високий соціальний статус: купці, заможні міщани, підприємці (за виключенням третього, «ремісничого», молитовного будинку, де членами правління були «прості» міщани, міські обивателі). Так, багаторічним (з 1870 і принаймні до 1895 р.) старостою (габбаєм) синагоги був представник маріупольської купецької родини Хмельницьких Олександр Аронович Хмельницький. У 1874 р. посаду ученого займав маріупольський 2-ї гільдії купець Ісак (Іцко) Ізраїлевич Копелевич, у 1876 р. маріупольський 2-ї гільдії купець Йосип Ілліч Авербах. У 1880-х рр. скарбником був маріупольський 2-ї гільдії купець Лейба Хононович Горелов. Наприкінці 1890-х рр. габбаєм був 1-ї гільдії купець Михайло Григорович Трегубов. На початку ХХ ст. кілька років членом духовного правління був маріупольський 2-ї гільдії купець Борис Наумович Фалькевич. У 1910 р. габбаєм синагоги був маріупольський 1-ї гільдії купець Ізраїль Хононович Горелов (власник кондитерської та цукрової фабрик), скарбником маріупольський 1-ї гільдії купець Ізраїль Самойлович Горенштейн (власник заводів з виробництва марсельської черепиці та вогнетривкої цегли), а вченим 2-ї гільдії купець Зельман Ізраїлович Сеган. Габбаєм 1-го молитовного будинку був маріупольський 2-ї гільдії купець Соломон (Шломо) Аронович Рісс, скарбником підприємець бердянський міщанин Ісак Якович (Іцко Янкелев) Дрідзо. Габбаєм 2-го молитовного будинку «Хабад» купець, дрибінський міщанин Самуїл Наумович (Шмуль Нухімович) Глацер (торгував металами), скарбником маріупольський 2-ї гільдії купець Рафаїл Якович Іофіс (займався торгівлею зерном та був старшиною комерційного зібрання міста Маріуполя). Станом на 1910 р. духовне керівництво «ремісничої синагоги» складалося з габбая, катеринославського міщанина Зельмана Айзиковича Бродського, скарбника, колишнього колоніста колонії Приютної Мойсея (Мовши) Лейбовича Дединського та вченого, дубненського міщанина Хаїма Хаскелевича Рохлата (Весь Мариуполь..., 1910, с. 128). Тобто, соціальний статус керівництва «ремісничої синагоги» не був високим.

Офіційне адміністративно-формальне керівництво уособлював казенний рабин, який був також членом духовного правління та представляв інтереси влади. Ця посада була виборною, казенний рабин обирався уповноваженими від хоральної синагоги та всіх молитовних будинків строком на три роки, затверджувався губернським керівництвом (що підтверджувалося відповідною грамотою) та отримував жалування з казни (звідси, як вважається, назва цієї посади). Альтернативні назви цієї посади, які можна знайти у документах: громадський, або повітовий рабин.

Вперше в місті ця посада зафіксована у 1870 р. Чи був якийсь духовний керманіч до цього нам не відомо. Принаймні точно можна казати, що на середину 50-х рр. духовного керівництва в місті не було: Маркус Соломонович Гурович, вчений рабин при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторах, здійснюючи у 1856 р. інспектуючу подорож єврейськими поселеннями півдня України, вказав, що у Маріуполі (та Таганрозі) «єврейское население обходилось совершенно без духовных пастырей» (Лернер, 1901, с. 76). А вже наприкінці 1850-х рр. згідно даних «Памятной книжки

Екатеринославской губернии за 1860 р.» зафіксовано наявність двох представників «єврейського духовенства», причому як чоловічої, так і жіночої (!) статі (Памятная книжка..., 1860, таблиця 1, с. 10). Хто ці люди, невідомо.

Ймовірно, за відсутності рабина певну керівну роль виконував єврейський суд - «бейт-дін», факт існування якого в Маріуполі зафіксував той самий Маркус Гурович (Лернер, 1901, с.104). Бейт-дін був уповноважений вирішувати питання общинного та особистого життя у релігійній, громадській сферах (наприклад, питаннях майна). Орган не був постійно діючим, а формувався ситуативно, в залежності від потреб.

Першим казенним рабином Маріуполя, ім'я якого нам відомо, був Ар'є-Лейб Дан (в книзі «Маріуполь и его окрестности» його прізвище дано неправильно «Дин» та без згадування імені), який займав цю посаду з грудня 1870 р., та у 1871 р. (Синагога Маріуполь, Метрическая книга, 1866–1870, с. 41). Як довго він обіймав посаду невідомо, подальші дані є обривчастими (дані за 1872 та 1873 роки відсутні). У 1874 р. рабина не було, керівництвом було духовне правління - габбай Еліягу (Ілля-Вульф) Купріц, скарбник Михайло Вульфович та вчений Іцко Копелевич. Новий рабин з'являється вірогідно у 1875 р., принаймні, точно відомо, що до жовтня 1876 р. казенним рабином була людина, прізвище якої вірогідно було Гін.

Потім знову маємо перерву, коли весь функціонал лежав на духовному правлінні: габбаї Олександрі Хмельницькому, скарбнику Михайлі Вульфовичу та вченому Йосипу Авербаху. На нетривалий час (у 1876–1877 рр.) з'являється посада помічника рабина, яку займав представник відомої в місті родини катеринославський міщанин Леопольд (Липа, Йегошуа(?)-Липман) Григорович Ейнгорн (його рідний брат Елеазар Григорович Ейнгорн – відомий лікар, спадковий почесний громадянин).

І лише з липня 1877 р. з'являється казенний рабин, який займав цю посаду близько сорока років: від липня 1877 до жовтня 1918 р. (з перервами). Звали його Йосип Мойсейович (Мовшевич) Грунін.

Лише в окремі невеликі періоди функції казенного рабина виконував хтось з членів духовного правління. Вперше це зафіксовано у серпні 1886 р., коли «исправляющим должность раввина» був член духовного правління 1-го молитовного будинку Яків Поляк. Він же заміщав рабина у вересні та грудні 1888 р., а також у червні 1890 р. У серпні 1901 р. та грудні 1902 р. виконувачем обов'язки рабина був купець Борис Наумович Фалькевич. У лютому, вересні та грудні 1904 р. – вчений єврей З. І. Сеган. З середини січня до вересня 1909 р. – Б. Гольдшмідт, у жовтні знову З. І. Сеган, у грудні - І. С. Горенштейн. З січня по вересень 1910 р. – Б. Гольдшмідт, у жовтні – З. І. Сеган.

З вересня 1912 р. до початку жовтня 1913 р. посаду казенного рабина Маріуполя займав Зиновій Н. Крупицький. Це був відомий на той час єврейський історик, доктор філософії, автор книги «Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение» (1912 р.). Після Маріуполя з жовтня 1913 р. він займає посаду казенного рабина Вінниці. Те, що це одна й та ж людина, нами було встановлено шляхом співставлення даних з метричних книг маріупольської та вінницької синагог, а саме автографів-підписів казенного рабина в обох книгах. Після нього Йосип Грунін знову повертається до виконання своїх обов'язків. Чим була викликана ця перерва, які відносини були між цими двома рабинами, та чому саме він більше року «заміщав» Й. Груніна, нам, на жаль, невідомо.

Й. Грунін займав цю посаду до червня 1918 р. Останні місяці його керівництва випали на початок революційних подій. Він застав прихід до влади у грудні 1917 р. більшовиків та

початок німецько-австрійської окупації. Надалі він, вірогідно, не маючи сил та можливостей, у жовтні 1918 р. вимушений був просити міську управу про сорокаденну відпустку «для поправлення свого крайне расстроенного здоровья» (Мариупольский вестник, 1918). Подальша його доля нам невідома. Після цього до своїх обов'язків він вже не повернувся.

Починаючи з червня 1918 р. обов'язки казенного рабина виконували інші члени духовних правлінь, зокрема, вже згадувані нами.

З червня 1918 р. по березень 1919 р. – І. С. Горенштейн (його керівництво співпало із пануванням білогвардійської добровольчої армії).

У березні-квітні 1919 р. – І. Левін, у 1-й пол. травня 1919 р. – член духовного правління Вульф Вердніков (їх керівництво співпало із черговим захопленням Маріуполя більшовиками).

В період чергового панування денікінців обов'язки рабина виконував відомий в місті підприємець Арон Вульфівич Гурович (купець, власник магазину «часов, золотых и серебряных вещей и музыкальных инструментов» та Голова правління Товариства допомоги бідним євреям Маріуполя): кінець травня – липень 1919 р., а також І. Х. Горелов – у серпні 1919 р., потім знову І. С. Горенштейн – з серпня по грудень 1919 р.

У січні 1920 р., коли більшовики захопили місто, обов'язки рабина виконували І. С. Горенштейн, І. Х. Горелов, а з кінця січня і принаймні до кінця 1920 р. – А. В. Гурович. На цьому історія інституту казенного рабинату у Маріуполі завершилася.

Казенний рабин здійснював богослужіння, вів метричні книги, приводив до присяги гласних міської думи та євреїв, забраних до армії. Джерела зберегли і специфічні форми діяльності. Так, у 1911 р. у приміщенні синагоги він провів траурну панахиду з нагоди 30-ї річниці з дня вбивства імператора Олександра II (Мариупольская жизнь, 1911). У 1913 р. у приміщенні 1-го молитовного будинку (по документах «нової синагоги») провів святкове богослужіння із відповідними вірнопідданськими проповідями з нагоди 300-річчя династії Романових (Мариупольская жизнь, лютий 1913). У 1914 р. ним було проведено молебень з приводу початку війни у присутності представників місцевої адміністрації і міського самоврядування: «В своей речи г. Грунин указал на верноподданнические чувства еврейства и на его готовность принести жертвы на алтарь отечества. Затем были прочитаны молитвы на еврейском и русском языках о здравии Государя Императора и всего Царствующего Дома и о даровании победы русскому воинству. Присутствовавшими на молебствии постановлено было через г[осподина]. начальника губернии послать от имени местной еврейской общины телеграмму Государю Императору с выражением верноподданнических чувств» (Мариупольская жизнь, 1914).

Важлива роль у виконанні рабином своїх функцій відводилася т.зв. ритуалам життєвого циклу (народження, обрізання, шлюб, поховання). Ним здійснювалася реєстрація народження дітей. А ось щодо обрізання, то хоча формально ці обов'язки поклалися саме на казенного рабина, обрізання в реальності здійснювали моелі. Відомі прізвища моелей Маріуполя другої половини ХІХ ст.: колоніст колонії Веселої, а згодом маріупольський міщанин Яків Аронович Іофіс, динабургський (тепер м. Даугавпілс) міщанин Герш Ізраїльович Дрічанський, черіковський, згодом маріупольський, міщанин Гершон Єхильович Суцкін, могильовський міщанин Арон-Меер Лейбович Альтшулер та інші. Хоча Тора наказує кожному єврею зробити обрізання своєму синові, насправді, на практиці робить моель: здійснення обрізання батьком зафіксовано в дуже не чисельних випадках, жодного разу в Маріуполі, лише або в колоніях, або навколишніх селах.

Ритуали шлюбу (хупи) здійснював переважно сам казенний рабин, або хтось за його дорученням (зокрема, духовний рабин Яків Епштейн, а після нього Іцхок Косовський, помічник рабина Леопольд Ейнгорн, або хтось, хто виконував обов'язки рабина). Ритуал передбачав укладання шлюбного договору (ктуби) за присутності двох свідків, дані про що заносилися рабином до метричної книги. Здійснення розлучень казенний рабин часто передавав духовному рабину.

Інститут духовного рабинату був важливим елементом життя єврейської громади в ті часи. Майже у кожній єврейській громаді було два рабина: казенний (офіційний) та духовний, негласний, неофіційний, який, як правило, завідував безпосередньо духовною частиною єврейського життя, був знавцем єврейського закону (галахи), роз'яснював необхідність тих чи інших релігійних вимог, розбирав суперечки, судив тощо.

Таким рабином у Маріуполі з 1870 по 1914 роки був Яків (Янкель-Копель) Рувімович Епштейн (1838–1914). Сам він походив з міщан м. Маріамполя, центру Маріампольського повіту Августовської (з 1866 Сувалкської) губернії (на той час це була територія Царства Польського), тепер місто Маріямполе на південному заході Литовської Республіки (Метрическая книга, 1876, с. 5). Можливо через співзвучність назв обох міст він обрав Маріуполь як місце життя та служіння? З 1867 по 1869 р. він був рабином Мелітополя, а після нього переїздить до Маріуполя. Вперше в метричних книгах він згадується у 1870 та 1876 рр., втім не як духовний рабин, цей статус напряду не вказувався. Саме духовним рабином він названий у 1884 р. (Синагога Мариуполь, Метрическая книга, 1884, с. 53). Свої обов'язки він виконував до своєї смерті у 1914 р. Він був похований на єврейському цвинтарі міста, могила, нажаль, не збереглася. Невідомо, чи належав він до левітського за походженням роду Епштейнів, корені якого ведуть до землі Гессен у Німеччині (від назви міста Епштайн), а білорусько-литовська гілка з'являється на межі XVII–XVIII ст., але з цього роду вийшло чимало рабинів, зокрема і представників хасидського руху.

Другим та останнім духовним рабином міста був Ісаак (Іцхок) Косовський (1878–1951). Народився він у 1878 р. у Варшаві. Вперше його ім'я в кості духовного рабина Маріуполя згадується у 1916 р. До цього, з 1904 по 1915 рр., він був рабином містечка Вевіс (Єв'є, Троцького повіту Ковенської губернії). Посаду займав вірогідно до 1922 р., адже з цього року значиться рабином польського міста Августов (1922–1925 рр.), а у 1925–1933 рр. був скоріш за все рабином м. Волковиськ (Білорусь), адже після нього там рабином став його син. Втім, є дані, що він був рабином м. Вілківшкіс (Литва). Помер він у 1951 р. у Йоханесбурзі.

Важливим елементом повноцінного общинного єврейського життя був єврейський цвинтар. Інформація, що міститься у книзі «Мариуполь и его окрестности» повідомляє про заснування єврейського цвинтаря у 1865 р. неподалік від села Новомиколаївка (тепер частина Маріуполя Волонтерівка). Якщо це так, то воно проіснувало недовго, там само вказується, що «оставлено оно 20 лет тому назад», приблизно тоді ж засновується нове кладовище «в пяти верстах от города» (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 151–152). Проблема ідентифікації цвинтаря поблизу с. Новомиколаївка і досі залишається «білою плямою», а щодо нового цвинтаря, то за інформацією Р. І. Саєнко єврейський цвинтар був заснований рішенням міської думи у 1867 р. (Саєнко, 2010. с. 182). Хоча є припущення, що ховати на цьому цвинтарі почали не раніше 1870 р., принаймні, тільки з цього року у метричних книгах стало вказуватися, що небіжчик похований саме на єврейському цвинтарі, до того в якості місця поховання вказувалося «кладбище, состоящее близ города».

Важливу роль в ритуальній практиці іудеїв займає ритуальна чистота. Через відсутність відповідних можливостей внаслідок знищення Єрусалимського храму та неможливості приносити спеціальні очисні жертви, основним механізмом часткового досягнення відповідного стану, є міква – спеціальний ритуальний басейн для омовінь. В Маріуполі міква знаходилася на подвір'ї синагоги. Згодом через її занедбання нову було організовано у приміщенні навпроти синагоги. Є свідчення, що міквою могли користуватися не тільки євреї. У газеті «Мариупольская жизнь» (від 4 грудня 1913 р.) можна знайти таке оголошення: «Еврейские общественные ванны заново отремонтированы, установлены мальцевские ванны, чистота образцовая. Ежедневно от 9 до 11 часов ночи. Харлампиевская ул. прот. Хоральной Синагоги».

В іудаїзмі існують особливі вимоги до їжі – закони кашруту. Можна припустити, що певні можливості для цього надавали євреї, що мешкали у колоніях та селах навколо міста. В самому місті були магазини, що торгували кошерною їжею. Так, 1912-м р. датовано існування магазину «Гигиеническая молочная «Прогресс» Я. Г. Хаита», що торгував молочною кошерною продукцією, а 1919-м «Первый варшавский колбасный магазин», де можна було придбати кошерну м'ясну продукцію. Окрім задоволення повсякденних аліментарних потреб, євреї мали можливість задовольняти і потреби, пов'язані із святковими ритуалами. Так, працювала громадська мацпекарня, яка виготовляла мацу вищої якості на Пейсах у кількості, яка могла забезпечити усе єврейське населення міста і його околиць. На це ж саме свято можна було придбати продукти в оптово-роздрібному магазині «Труд» та магазині Б. Г. Мілова.

Важливу роль в духовному житті євреїв відіграє благодійність, яка є однією з найбільш важливих заповідей (міцвот), що носять не так морально-духовний, як обов'язковий характер релігійного закону. Благодійність позначається словом «цдака» та означає буквально «праведність» або «справедливість». Благодійницьку сторону общинного життя представляло Товариство допомоги бідним євреям. Ця організація, яка об'єднувала заможних євреїв міста, займалася збором грошей, які спрямовувалися на благодійні потреби: пряма фінансова допомога, роздача вугілля, медична допомога у лікарнях (зокрема і не євреям), роздача безкоштовної маци на Пейсах. Фінансувалася діяльність єврейської лікарні, поховального братства «Хевра Кадіша», єврейських шкіл (Талмуд-Тори та школи для дівчат). У діяльності товариства провідну та активну роль відіграло багато впливових та заможних підприємців та купців: Абрам Трегубов, Ісай Матецький, Йосип Вайнеров, Давид Розенталь, Моріц Глацер, Ізраїль Горелов, Яків Сапальський тощо. Головами товариства в різні роки були Абрам Вульфівич та Давид Розенталь. У 1902 р. з ініціативи товариства було засновано єврейську лікарню. Завідувачем принаймні у 1916 р. був лікар Мойсей Очаківський.

Після початку I Світової війни також додалася допомога родинам мобілізованих, а також біженцям. Для цього при товаристві було створено спеціальну комісію «по оказанию помощи евреям, пострадавшим от войны» на чолі із Давидом Григоровичем Розенталем (маріупольським 2-ї гільдії купцем та керуючим маріупольським відділенням Азово-Донського Комерційного банку). Також існував маріупольський притулок для дітей біженців євреїв та єврейський інвалідний будинок. Окрім єврейської благодійної діяльності єврейські купці були дотичні і до загальноміської благодійної діяльності. Так, наприклад, купці Ісай Єхильович Матецький, Давид Григорович Розенталь та Абрам Михайлович Трегубов брали участь у роботі повітового відділення губернського тюремного комітету. А Ісай Матецький також входив ще й до складу Товариства допомоги бідним. Існувало також і Товариство взаємодопомоги ремісникам іудейського віросповідання.

Важливе значення у діяльності єврейської громади мав і духовно-освітній процес. З рабином Ар'є-Лейбом Даном та тодішніми членами правління синагоги (в першу чергу Мойсеєм Огузом) пов'язано заснування у місті Талмуд-Тори – релігійного навчального закладу для хлопчиків із малозабезпечених сімей. Її заснування датується 1870-м роком. Талмуд-Тора – початкова школа, де навчали переважно бідних дітей, сиріт та напівсиріт. Школа існувала за рахунок субсидій, навчання було безкоштовне, хлопчики отримували базову початкову освіту (арифметика, російська мова), основи івриту, Тори.

Талмуд-Тора починалася із 20-ти хлопчиків, а на кінець XIX ст. навчалось вже близько сотні. Спочатку хлопчики займалися у приміщеннях двоповерхового будинку, побудованого навпроти хоральної синагоги (на вул. Харлампіївській): перший поверх цього приміщення було відведено під мікву, на другому розташувалася Талмуд-Тора. На духовне правління поклалися задачі організації навчального процесу, фінансування тощо. Згодом для Талмуд-Тори було збудовано поряд ще одну одноповерхову будівлю, яка збереглася до нашого часу.

*Будівля Талмуд-Тори (праворуч), двоповерхова будівля ліворуч позаду – стара будівля Талмуд-Тори (на другому поверсі) та мікви (на першому поверсі)
(фото взято з: <https://forum.j-roots.info/viewtopic.php?t=4786>)*

Функції завідування навчальним закладом було покладено на казенного рабина Маріуполя Йосипа Груніна. О. Попов (Серафимович) вказував, що весь тягар утримання цього закладу було покладено тільки на хоральну синагогу, при тому, що на той час в місті функціонувало ще два молитовні будинки. Він негативно поставився до цього, вважаючи, що це «...в высшей степени несправедливо, так как эта школа – общееврейское дело, и все евреи должны поддерживать ее» (Приазовский край, 1897). Втім, треба сказати, що, ймовірно, з часом ситуація змінилася. Принаймні, у 1910 р. серед опікунів Талмуд-Тори ми знаходимо скарбника 1-го молитовного будинку І. Я. Дрідзо та скарбника 2-го молитовного будинку Р. Я. Юфіса, а також одного з ключових спонсорів 1-го молитовного будинку купця М. М. Сахарова. Головою опікунської ради був Абрам Гурович.

Наприкінці XIX ст. почала функціонувати така ж школа для дівчат. Для неї було збудовано приміщення поряд із будівлею хоральної синагоги (на вул. Харлампіївській). Весною 2022 р. будівля була знищена російськими окупантами.

Цими двома навчальними закладами освітня сторона громадсько-релігійного життя євреїв Маріуполя не обмежувалася. Ті, хто міг собі фінансово дозволити, обирали для навчання своїх дітей приватні навчальні заклади, де викладалися також і релігійні предмети. Зокрема, у 1910 р. фіксуємо існування трьох приватних училищ. Училище 3 розряду для хлопчиків та дівчат К. Абрамовича, яке спеціалізувалося на підготовці до навчання у середніх навчальних закладах. Зокрема там навчали давньоєврейській мові, єврейській історії та законам єврейської віри. Цей навчальний заклад позиціонував себе як хедер - єврейська релігійна початкова школа. Існувало також приватне чоловіче училище 3 розряду І. Злоцовського, де також вивчали «основательно русские и еврейские предметы». Існувало приватне єврейське училище для дітей обох статей Р. Я. Фільштинської, яке займалося підготовкою до середніх навчальних закладів. Зокрема діти навчалися єврейської мови.

Таким чином, упродовж дорадянського існування єврейської спільноти, яка почала активно формуватися з 40-х рр. XIX ст. (хоча поодинокі єврейська присутність фіксується і раніше) та з того часу невпинно зростала чисельно, вдалося налагодити цілком повноцінне традиційне життя згідно приписів іудаїзму як етнічної єврейської релігії.

Воно складалося із спочатку одного молитовного будинку, а на момент встановлення радянської влади включала вже синагогу та три молитовні будинки. Було сформовано управлінську систему, яка включала інститути казенного та духовного рабинів, духовні правління.

В релігійному аспекті громада була поділена як мінімум на дві групи, принаймні чітко фіксується присутність групи віруючих, орієнтований на хасидський рух ХаБаД-Любавич. Спільнота була також поділена і за соціальними ознаками, що також позначалося на організації релігійного життя (зокрема, наявність «ремісничої синагоги»).

Духовно-релігійна практична складова традиційного іудейського життя (єврейський закон – галаха) забезпечувалася можливістю здійснення всіх необхідних громадських (синагогальні служби та свята) та приватних ритуалів, зокрема і всіх аспектів ритуалів життєвого циклу (обрізання, хупа, поховання), забезпечувалася система кашруту, а також практика духовно-релігійної освіти (Тамуд-Тора, приватні навчальні заклади). Організована була і традиційна для іудейської спільноти соціально-благодійницька діяльність.

Бібліографічний список.

- Авдеева, Е.С., 2013. Еврейская община в контексте межконфессиональных отношений в Северном Приазовье (последняя четверть XVIII–XIX вв.). *Актуальные вопросы общественных наук : социология, политология, философия, история*. 11(31), с. 74–81. Новосибирск : Изд. “СибАК”.
- Весь Мариуполь и его уезд: адрес-календарь*, 1910. Мариуполь. Издательство: Типография С. А. Копкина.
- Вильсон, И. (ред.), 1863. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Список населенных мест по сведениям 1859 года. *Списки населенных мест Российской Империи*. Спб. : [б. и.].
- Гончаров, В.В., 2008. Деякі аспекти модернізації общинної школи євреїв Катеринославської губернії (1861–1913 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*, 1–2(37–38), с. 229–235. Донецьк: ДонНУ.
- Котляр, Е. 2008. Яков Гевирц и его роль в еврейской архитектуре России начала XX в. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 9(1), с. 112–130.

- Лернер, О. М. 1901. *Евреи в Новороссийском крае : исторические очерки : По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора*. Одесса : Типография Г. М. Левинсона.
- Луковенко, І.Г., 2021. Релігійне життя євреїв Маріуполя ХІХ – початку ХХ ст. (організаційно-управлінський аспект). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць*, (31–32), с. 52–61.
- Маріуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии*, 1892. Маріуполь: Типо-Литография А. А. Франтова.
- Маріупольская жизнь*. 4 июня 1908 года, с. 1.
- Маріупольская жизнь*. 22 февраля 1911 года, с. 3.
- Маріупольская жизнь*. 21 февраля 1913 года, с. 3.
- Маріупольская жизнь*. 4 декабря 1913 года, с. 1.
- Маріупольская жизнь*. 25 июля 1914 года, с. 1.
- Маріупольская жизнь*. 10 ноября 1915 года, с. 1.
- Маріупольский вестник*. 19 октября 1918 года, с. 3.
- Павлович, В., 1862. Екатеринославская губерния. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба*. Том 6. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба.
- Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год*, 1860. Екатеринослав : Тип. губ. правл.
- Пономарева, И. 2016. Маріуполь етнічний (кінець ХVІІІ – початок ХХ віка). *Матеріали до української етнології*, 15, с. 57–68.
- Приазовский край*. 11 ноября 1897 года, с. 4.
- Саенко, Р.И., 2010. «Маріуполь – мой любимый город...» : *Очерки по истории города и края*. Маріуполь : ОАО «ММК имени Ильича».
- Семенов, П., 1867. Географическо-статистический словарь Российской империи [в 5 томах]. Том 3. СПб. : Типография В. Безобразова и К^о.
- Синагога г. Маріуполь. Метрическая книга записей о браке и смерти. 13 февраля 1866 – 28 декабря 1870*. F 211/1/1/fo1 41. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Синагога г. Маріуполь. Метрическая книга записей о рождении, браке, смерти и прекращении брака. 1 января 1884 – 30 декабря 1884*. F 211/1/4/fo1 53. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Сперанский, М. М. и др., 1857. Уставы духовных дел иностранных исповеданий. В: главноуправляющий Вторым отделением Блудов Д. Н. (ред.). *Свод законов Российской империи*. 11(1). Санкт-Петербург: В типографии второго отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии.
- Статистический ежегодник России 1916 г. (год тринадцатый), 1918. *Издание Центрального Статистического Комитета М. В. Д. М.*: Москов. сов. раб. солд. и кр. деп.
- Статистический ежегодник России. 1913 г. (год десятый), 1914. *Издание Центрального Статистического Комитета М. В. Д. С.*-Петербург.
- Тройницкий, Н. А. (ред.), 1904. Екатеринославская губерния. [Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.] *Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел*. Т. 13. СПб : Типография Э. Л. Пороховщиковой.
- Тухватулліна, О.С. 2011. Релігійні традиції євреїв Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. 1–2 (47–48), с. 205–211.

References

- Avdeeva, E. S., 2013. Evrejskaya obshchina v kontekste mezhkonnatsional'nyh otnoshenij v Severnom Priazov'e (poslednyaya chetvert' XVIII–XIX vv.) [The Jewish Community in the Context of Interfaith Relations in the Northern Sea of Azov (Last Quarter of the 18th–19th Centuries)]. *Aktual'nye voprosy obshchestvennyh nauk : sociologiya, politologiya, filosofiya, istoriya*, 11(31), s. 74–81. Novosibirsk : Izd. "SibAK".
- Goncharov, V.V. 2008. Deyaki aspekty` modernizatsiyi obshhy`nnoyi shkoly` yevreyiv Katery`noslavs`koy guberniyi (1861–1913 rr.). *Istoriya`chni i politologichni doslidzhennya*, 1–2(37–38), s. 229–235. Donecz`k: DonNU.
- Kotlyar, E., 2008. Yakov Gevirc i ego rol' v evrejskoj arhitekture Rossii nachala XX v. [Yakov Gevirts and his role in the Jewish architecture of Russia at the beginning of the 20th century]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*, 9(1), s. 112–130.
- Lerner, O M., 1901. *Yevrei v Novorossiyskom krae : istoricheskie ocherki : Po dannym iz arkhiva byvshego Novorossiyskogo general-gubernatora [Jews in the Novorossiysk Territory: historical essays: According to data from the archive of the former Novorossiysk Governor-General]*. Odessa : Tipografiya G. M. Levinsona.
- Lukovenko, I.G., 2021. Religijne zhy`ttya yevreyiv Mariupolya XIX – pochatku XX st. (organizacijno-upravlins`ky`j aspekt) [Religious life of the Jews of Mariupol in the 19th and early 20th centuries. (organizational and management aspect)]. *Visnyk Mariupol's`kogo derzhavnogo universy`tetu. Seriya: Istoriya. Politologiya. Zbirny`k naukovy`x prac`*, (31–32), s. 52–61.
- Mariupol' i ego okrestnosti. Otchet ob uchebnyh ekskursiyah Mariupol'skoj Aleksandrovskoj gimnazii [Mariupol and its environs. Report on educational excursions of the Mariupol Alexander Gymnasium]*, 1892. Mariupol': Tip-Litografiya A. A. Frantova.
- Mariupol'skaya zhizn' [Mariupol life]*. 4 iyunya 1908 goda. s.1.
- Mariupol'skaya zhizn' [Mariupol life]*. 22 fevralya 1911 goda. s. 3.
- Mariupol'skaya zhizn' [Mariupol life]*. 21 fevralya 1913 goda. s.3.
- Mariupol'skaya zhizn' [Mariupol life]*. 4 dekabrya 1913 goda. s. 1.
- Mariupol'skaya zhizn' [Mariupol life]*. 25 iyulya 1914 goda. s.1.
- Mariupol'skaya zhizn' [Mariupol life]*. 10 noyabrya 1915 goda. s.1.
- Mariupol'skij vestnik [Mariupol messenger]*. 19 oktyabrya 1918 goda. s.3.
- Pamyatnaya knizhka dlya Ekaterinoslavskoj gubernii na 1860 god. [Commemorative book for the Yekaterinoslav province for 1860]*, 1860. Ekaterinoslav : Tip. gub. pravl.
- Pavlovich, V., 1862. Yekaterinoslavskaya guberniya [Yekaterinoslav Governorate]. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba*. vol. 6. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba.
- Ponomareva, I. 2016. Mariupol' etnicheskij (konec XVIII – nachalo XX veka) [Ethnic Mariupol (late 18th – early 20th century)]. *Materiali do ukrains'koj etnologii*, 15, s. 57–68.
- Priazovskij kraj [Azov region]*. 11 noyabrya 1897 goda. c. 4
- Saenko, R.I. 2010. «Mariupol' – moj lyubimyj gorod...» : ocherki po istorii goroda i kraja [“Mariupol is my favorite city...”: Essays on the history of the city and the region]. Mariupol' : OAO «MMK imeni Il'icha».
- Semenov, P., 1867. *Geograficheskostatisticheskij slovar' Rossijskoj Imperii [Geographical and Statistical Dictionary of the Russian Empire]*, v 5-ti t., vol. 3. SPb: Tipografiya V. Bezobrazova i K°.

- Sinagoga g. Mariupol. Metrichestskaya kniga zapisey o rozhdenii, brake, smerti i prekrashchenii braka. 1 yanvarya 1884 – 30 dekabrya 1884 [Synagogue in Mariupol. Metric book of records of birth, marriage, death and termination of marriage. January 1, 1884 – December 30, 1884].* F 211/1/4/fol 53. Donetsk: Derzhavniy arkhiv Donetskoi oblasti.
- Speranskiy, M. M. i dr., 1857. Ustavy dukhovnykh del inostrannykh ispovedaniy [Charters of Spiritual Affairs of Foreign Confessions]. In: *glavnoupravlyayushchiy Vtorym otdeleniem Bludov D. N. (red.). Svod zakonov Rossiyskoy imperii.* 11(1). Sankt-Peterburg: V tipografii vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo velichestva Kantselyarii.
- Statisticheskii ezhegodnik Rossii 1916 g. (god trinadtsatyy) [Статистический ежегодник России 1916 г. (год тринадцатый)], 1918. *Izдание Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta M. V. D. M.: Moskov. sov. rab. sold. i kr. dep.*
- Statisticheskii ezhegodnik Rossii. 1913 g. (god desyatyy) [Statistical Yearbook of Russia. 1913 (tenth year)], 1914. *Izдание Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta M. V. D. S.-Peterburg.*
- Synahoha h. Maryupol. Metrycheskaia knyha zapysei o brake y smerty. 13 fevralia 1866 – 28 dekabria 1870 [Synagogue of Mariupol. Metric book of records of marriage and death. February 13, 1866 – December 28, 1870].* F 211/1/1/fol 41. Donetsk: Derzhavniy arkhiv Donetskoi oblasti.
- Troynitskiy, N. A. (ed.), 1904. Yekaterinoslavskaya guberniya: Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [Yekaterinoslav Governorate: The First General Census of the Russian Empire in 1897]. *Izдание tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del.* vol. 13. Spb : Tipografiya E. L. Porokhovshchikovoy.
- Tukhvatullina, O.S., 2011. Relihiini tradytsii yevreiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets KhVIII – pochatok XX st.) [Religious traditions of the Jews of the Northern Azov region (end of the 18th - beginning of the 20th century).]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1–2(47–48), pp. 205–211.
- Ves' Mariupol' i ego uezd: adres-kalendar' [All Mariupol and its county: address-calendar]*, 1910. Mariupol'. Izdatel'stvo: Tipografiya S. A. Kopkina.
- Vil'son, I. (ed.), 1863. Ekaterinoslavskaya guberniya s Taganrogskim gradonachal'stvom: Spisok naseleennykh mest po svedeniyam 1859 goda [Ekaterinoslav province with the Taganrog city administration: List of populated places according to the data of 1859]. *Spiski naseleennykh mest Rossiyskoy Imperii.* Spb. : [b. i.].

Стаття надійшла до редакції 13.12.2022 р.

I. Lukovenko

JEWISH COMMUNITY OF MARIUPOL XIX – the early XX CENTURIES

The article is devoted to the analysis of the features of the formation and functioning of the institutions of the Jewish religion as the ethnic religion of the Jews of Mariupol.

The demographic aspects of the formation of the community are analyzed, in particular the statistics of growth from the time of active formation to the beginning of the First World War.

The features of the formation of a network of religious buildings, namely synagogues and houses of worship as centers of community life, which ensured a full-fledged religious life of the community, were analyzed.

An analysis of the system of administrative and management of community life was carried out. The history of the formation and functions of state and spiritual rabbinates, the system of functioning of spiritual boards as governing bodies of the communal life of the Jewish community are shown.

The features of the functioning of the main forms of traditional Jewish life are analyzed: the organization of providing kosher food, ensuring the possibility of observing ritual purity (mikvah), the implementation of rituals of the life cycle: circumcision, marriage (hupa), funeral (functioning of the Jewish cemetery).

The system of organizing spiritual and religious education, in particular Talmud-Torah (primary school for boys), primary school for girls, network of private Jewish educational institutions, is analyzed.

Key words: *Judaism, Jewish community, Jewish law, spiritual rule, state rabbi, spiritual rabbi, synagogue, prayer house, Azov region.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.75)

В. В. Легкодух

АНАЛІЗ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ЗАСОБИ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ

У статті досліджено зовнішній вплив Російської Федерації (РФ) на військовослужбовців Збройних Сил України (ЗСУ) через засоби мобільного зв'язку. Виокремлено основні форми впливу на військовослужбовців ЗСУ через засоби мобільного зв'язку. Розглянуто основні шляхи використання мобільних мереж противником, які дають доступ спецслужбам РФ до інформації про місцезнаходження абонента. Окреслено роботу командирів підрозділів ЗСУ щодо упередження впливу противника через засоби мобільного зв'язку на українських воїнів.

Ключові слова: *антитерористична операція, засоби мобільного зв'язку, військовослужбовці, Збройні Сили України, інформаційно-психологічний вплив.*

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-60-70

Російська агресія на Донбасі диктує нову реальність. Небезпека полягає не лише у можливості фізичного поранення, але й у потенційній загрозі інформаційно-психологічного впливу. Російська Федерація (РФ) з 2014 року веде інформаційну наругу над військовослужбовцями України. З цією метою активно використовуються засоби мобільного зв'язку. 22 лютого 2017 року на засіданні Державної думи РФ міністр оборони Росії С. Шойгу підтвердив наявність у збройних силах (ЗС) РФ військ інформаційних операцій (Міністерство оборони України, 2016а), що є черговим оприлюдненням факту їхнього реального існування і логічним доказом активних дій проти України.

Обмежимо наше дослідження вивченням впливу підрозділів військ інформаційних операцій ЗС РФ на військовослужбовців Збройних Сил України (ЗСУ) засобами мобільного зв'язку.

У сучасному світі способи і швидкість поширення інформації відіграє важливу роль в інформаційній війні. Від форми і швидкості надходження інформації залежить хід бойових дій, психологічний стан військовослужбовців і час проведення тієї чи іншої спецоперації. На відміну від усного оповіщення чи телефонного дзвінка, SMS-розсилка менш ніж за секунду може охопити велику кількість людей.

У німецькій газеті «Bild» зазначалося, що для імітації сигналів із мобільного телефону і масової розсилки SMS-повідомлень у 2015 році в Донецькому регіоні розміщено хай-тек обладнання (ГЛАВКОМ, 2017).

Проблема використання на війні різноманітних засобів зв'язку, в тому числі й мобільних мереж, відображена в численних наукових публікаціях сучасних дослідників. Зокрема, В. Конах (2004) вивчав роль інформаційних операцій та інформаційних воєн у

державній політиці США. І. Руснак (2000) дослідив генезу популяризації форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі. Г. Певцов, С. Залкін та А. Феклістов (2011) виокремили концептуальні підходи до забезпечення інформаційної безпеки у воєнній сфері. В. Певцов, А. Гордієнко, С. Залкін та ін. (2017) на основі проведеного аналізу інформаційного протиборства у воєнних конфліктах останнього часу запропонували основні підходи до проведення інформаційно-психологічних операцій ЗСУ. У напрацюваннях Г. В. Певцова та ін. (2014, 2014b, 2015, 2016, 2016a) розглянуто особливості проведення інформаційно-психологічної операції РФ в АР Крим, моделі впливу та напрями протидії інформаційно-психологічним операціям РФ в Україні, запропоновано методіку оцінювання ефективності виконання заходів протидії негативному інформаційно-психологічному впливу противника. В. Горбулін (2015) дослідив зміст «гібридної війни» як ключового інструменту російської геостратегії реваншу.

Але попри численні дослідження інформаційного впливу з боку Росії на населення та ЗСУ, мало є інформації про використання з цією метою мобільних телефонів. До того ж вона розпорошена за джерелами розміщення та іншими матеріалами, що висвітлюють російсько-українську війну (з 2014 по теперішній час).

Мета статті – систематизувати відомості про застосування засобів мобільного зв'язку у рамках проведення РФ інформаційно-психологічного впливу на українських військовослужбовців у зоні проведення АТО (ООС).

В інформаційно-психологічних операціях активну участь беруть: воєнно-політичне керівництво РФ, спецслужби, підрозділи психологічних операцій ЗС РФ, цивільні державні і недержавні структури, залучені до проведення інформаційних операцій, релігійні організації, проросійські сили в українському суспільстві й політикумі, проросійськи налаштовані політичні діячі окремих країн.

Для того, щоб донести до населення і українських військових російський інформаційний продукт задіяні такі канали: періодична преса (газети «Комсомольская правда», «Известия», «Российская газета», «Московский комсомолец», «КоммерсантЪ» та ін.), радіо (радіостанція «Эхо Москвы»), телебачення (телеканали «Вести», «Россия», «РТР-Планета», «Россия-24», «НТВ-Мир» та ін.), Інтернет (зокрема, соцмережі «ВКонтакте» та «Одноклассники»), чутки (Туранський, 2020, с. 153).

Основними формами впливу на військовослужбовців ЗСУ через засоби мобільного зв'язку є: розсилка повідомлень деморалізуючого характеру; визначення місцезнаходження підрозділів ЗСУ для подальшого вогневого ураження; порушення роботи системи стільникового зв'язку з використанням засобів радіоелектронної боротьби; використання мобільних телефонів як додаткового джерела витоку службової інформації; збір інформації про організаційно-штатну структуру підрозділів ЗСУ.

Через мобільні телефони окупаційні війська намагаються ідентифікувати українських військових, визначити місце розташування підрозділів ЗСУ та зброї (Дорош, 2018), а, розсилаючи українським військовослужбовцям та їх родичам SMS-повідомлення деморалізуючого змісту, здійснюють провокації у власних інтересах. Російські спецслужби прослуховували мобільні телефони українських військових в Криму і продовжують надалі це робити на сході України (Міністерство оборони України, 2014).

Російський генштаб створив спеціальний інформаційний підрозділ «Сапфір», який здійснював розсилку українським військовим листівок та SMS-повідомлень провокаційного змісту. Щоденно розсилалось понад 300 повідомлень. Розсилка таких SMS-листівок мала на

меті дискредитацію українських військових (повідомлення зі звинуваченнями командування ЗСУ у нібито приховуванні бойових втрат).

Для поширення фейкових повідомлень використовували також спеціально розроблені сайти, задіявали месенджери та електронні поштові скриньки. Було встановлено акаунти у соціальних мережах, які дана група використовувала для проникнення в інтернет-спільноти підрозділів ЗСУ, де систематично поширювала вигідні ворожій стороні фейкові матеріали, що дискредитували владу. Для розповсюдження відверто антиукраїнських позицій серед відповідної аудиторії було створено 14 відверто проросійських акаунтів і понад 70 соціальних груп (Картер, 2019).

Шляхи використання мобільних мереж противником.

Деякі компанії (МТС, Life та ін.), що надають послуги мобільного зв'язку, повністю або частково належать громадянам Росії, тому спецслужби РФ мають вільний доступ до інформації про місцезнаходження абонента та зміст переговорів.

Мали місце факти передавання інформації МТС прямо ФСБ. З жовтня 2015 року МТС уклала договір із британським телеком-оператором Vodafone. Керівництво так званої ДНР планувало захопити обладнання компанії. «Перепрошити» обладнання Vodafone під себе місцевий оператор зв'язку «Фенікс» не зміг, тому картки для «Фенікса» виготовлялися на підприємстві у Московській області. За особистим рішенням «міністра міністерства зв'язку ДНР» для оператора встановлений український код-префікс +38071 (ДОБА, 2018). Зауважимо, що оператори українського зв'язку після 2014 року не припинили свою діяльність в окупованих Донецьку і Луганську. SIM-карти Vodafone продаються без паспорта і доступні для придбання в продовольчих магазинах і кіосках (Королев, 2019).

Іншим важливим каналом використання РФ мобільних телефонів у зоні військових дій є засоби радіоелектронної боротьби. У травні 2015 року на інтернет-платформі «InformNapalm» розміщена інформація про те, що Росія направила в Донецьк ультрасучасну військову систему РБ-341В «Леер-3», яка з 2015 року перебуває на озброєнні російської армії (ГЛАВКОМ, 2017). «Леер-3» – це система придушення GSM-зв'язку за допомогою перешкод, що передаються з безпілотного літального апарату. Безпілотні апарати у зоні їх дії мають можливість визначати координати користувача мобільного телефону і пригнічувати мобільний зв'язок. Система передає координати та іншу інформацію для ураження артилерійськими засобами. Місцеві сепаратисти не в змозі обслуговувати таку систему. Це свідчить, що високотехнологічне озброєння не тільки надійшло з Росії, але й обслуговується їхніми військовими фахівцями (Міністерство оборони України, 2015, 2015а, 2015с, 2016).

Таким чином, «Леер-3» не тільки може отримувати доступ до мобільних телефонів, а й визначає їх місцезнаходження з точністю до метра. Мобільні телефони пов'язуються не з однією щоглою мобільного оператора, а з емулятором, встановленим на спеціальній вантажівці (Міністерство оборони України; ГЛАВКОМ, 2017).

Під час активізації бойових дій поблизу Авдіївки з її допомогою на мобільні телефони українських захисників розсилалися провокаційні антиукраїнські SMS-повідомлення. Також через SMS-розсилки російські фахівці здійснювали інформаційно-психологічні атаки на українських військових в зоні АТО. Про це з посиланням на матеріали «InformNapalm» у 2017 році писало інформаційне агентство «AssociatedPress».

Спектр використання засобів мобільного зв'язку.

1. SMS-повідомлення. За допомогою спеціальних технічних пристроїв для поширення інформації через мобільні мережі зв'язку військовослужбовці ЗСУ періодично отримували

повідомлення, які могли впливати на них психологічно: «На Вас чекають вдома», «Залишайте позиції» (Міністерство оборони України, 2016; INSIDER, 2015). З початку бойових дій військовослужбовцям ЗСУ з невідомих телефонних номерів тисячами надходили SMS-повідомлення з погрозами та образами. Багато військовослужбовців фотографували їх, а потім розміщували у соціальних мережах. У німецькій газеті «Bild» зазначалося, що у повідомленнях, написаних виключно українською мовою, йшлося про те, що «українські солдати є лише м'ясом для своїх командирів», що «вони немов німці під Сталінградом» і «їх знайдуть тільки тоді, коли розтане сніг» (ГЛАВКОМ, 2017).

Враховуючи, що пріоритетним завданням російських спецслужб є вербування українських бійців (Картер, 2019), соціальні мережі та засоби телефонного зв'язку використовувалися як особливий канал комунікації з військовиками. Військовослужбовці ЗСУ отримували SMS-повідомлення від терористів з пропозицією високооплачуваної роботи (ЕСПРЕСО, 2015).

2. Телефонні дзвінки. З метою дестабілізації морального стану родичів бійців, почастишали випадки телефонних дзвінків їм з окупованих територій. Наприклад, дружина майора А. Кизила, який загинув у січні 2017 року, тривалий час отримувала «новини» про обставини загибелі її чоловіка. Непоодинокими є також випадки вимагання грошей за бійця, який нібито перебуває в полоні (АРМІЯ INFORM, 2020).

Розглянуті випадки інформаційного впливу на військовослужбовців ЗСУ є непоодинокими, вони пов'язані з початком АТО на території Донецької та Луганської областей і продовжуються по теперішній час з метою деморалізації військовослужбовців Збройних Сил України та зриву виконання поставлених перед ними завдань.

Робота командирів підрозділів ЗСУ щодо упередження впливу противника через засоби мобільного зв'язку на підлеглий особовий склад.

Зважаючи на можливі інформаційні загрози, окремі командири після прибуття свого підрозділу у зону АТО, забороняли особовому складу користуватися мобільними телефонами, усвідомлюючи, що смартфони здатні надсилати інформацію про географічну позицію з точністю до 5–6 метрів (Шрамович, 2015). Якщо радіоелектронна розвідка запеленгує підрозділ, то зможе побачити, де боєць несе чергування, де проходить лінія переднього краю та отримати інші відомості.

Використання засобів мобільного зв'язку в зоні проведення АТО загрожувало також прослуховуванням розмов, ознайомленням з листуванням військовослужбовців, нав'язуванням неправдивої інформації військовослужбовцям та їх родичам.

Враховуючи це, українське військове командування зосередило увагу на дотриманні режиму невикористання особовим складом, що перебував у зоні АТО (ООС), гаджетів. Під час бойових дій військовослужбовцям заборонялося мати при собі індивідуальні засоби зв'язку (мобільні пристрої). Дозволялось використовувати їх у строго відведений час і у визначеному місці під контролем командирів. В іншому випадку, для забезпечення не тільки інформаційно-психологічної, але й фізичної безпеки, дані пристрої підлягали вилученню.

У ЗСУ немає юридичної заборони на користування мобільними телефонами, водночас статтею 143 Статуту внутрішньої служби ЗСУ визначено, що порядок користування засобами мобільного зв'язку та передачі інформації військовослужбовцями, які виконують обов'язки військової служби, встановлюється командиром військової частини (Закон України..., 2015). Отже, командирам ЗСУ дозволено самостійно ухвалювати рішення про можливість користуватися мобільними телефонами в зоні АТО (Міністерство оборони України, 2015, 2016).

Якщо з певних причин неможливо відмовитися від використання мобільного телефону у зоні бойової операції, то, як радять досвідчені військові, у крайньому випадку як виняток можна придбати SIM-карту безпосередньо в зоні проведення АТО (ООС). Це не дозволить встановити, звідки приїхав військовослужбовець, оскільки за номером можна дізнатися лише, в якій області активований мобільний телефон (Міністерство оборони України, 2015а). Водночас, приховати своє місцезнаходження шляхом зміни телефону або SIM-карти після прибуття в зону АТО (ООС) неможливо, оскільки мобільний телефон постійно надсилає сигнали на базову станцію. Достатньо однієї вечірньої розмови з рідними чи близькими, прослуханої противником, щоб ідентифікувати військовослужбовця (Певцов та ін. 2014а). Неможливо приховати маршрут пересування або місцезнаходження базового табору чи скупчення військових. Тому ворогу зовсім нескладно здійснити прицільний артобстріл.

Досвід проведення АТО (ООС) дозволяє виокремити основні причини неефективної протидії негативному інформаційному та психологічному впливу на особовий склад ЗСУ:

- неготовність командирів військових частин організувати бойову діяльність в умовах негативного інформаційно-психологічного впливу, проводити масштабні інформаційно-психологічні операції, пропагандистські компанії та, як результат, низька психологічна готовність особового складу (перш за все, того, який прибув з резерву) до виконання службових обов'язків;

- недостатня підготовка та психологічна готовність особового складу діяти у нестандартних умовах і, як результат, відсутність рішучості, ініціативи, здатності мислити і діяти у складних умовах;

- слабка система захисту особового складу та населення від негативного інформаційного і психологічного впливу ворога, відсутність ефективної ієрархічної структури планування та здійснення інформаційно-психологічної протидії;

- відсутність позитивної взаємодії із правоохоронними органами в кризових регіонах України;

- неефективне вирішення соціально-побутових проблем персоналу та їх сімей через недосконалість нормативно-правової бази та цільового фінансування.

За результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

Одним із напрямків зовнішнього впливу РФ на військовослужбовців ЗСУ є інформаційно-психологічний вплив через засоби мобільного зв'язку шляхом розсилки повідомлень деморалізуючого характеру; визначення місцезнаходження підрозділів ЗСУ для подальшого вогневого ураження; порушення роботи системи стільникового зв'язку з використанням засобів радіоелектронної боротьби; використання мобільних телефонів як додаткового джерела витоку службової інформації; збір інформації про організаційно-штатну структуру підрозділів ЗСУ. Під час бойових дій військовослужбовцям заборонялося мати при собі індивідуальні засоби зв'язку (мобільні пристрої) й інформації. Ці засоби використовувались під контролем командирів у строго відведений час і у визначеному місці.

У подальших наукових розвідках доцільно дослідити роботу всіх мобільних операторів, які діють на тимчасово непідконтрольній Україні території, їх вплив на інформаційний простір у зоні бойових дій та морально-психологічний стан військовослужбовців.

Бібліографічний список

- АРМІЯ INFORM, 2020. *Мобільні телефони для військовослужбовців: заборонити не можна користуватися* [online]. Доступно: <<https://armyinform.com.ua/2020/07/mobilni-telefony-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zaboronyty-ne-mozhna-korystuvatysya/>> [Дата звернення 28 січня 2022].
- ГЛАВКОМ, 2017. *Розсилати українським військовим на Донбасі СМС з погрозами могли тільки російські фахівці – Bild* [online]. Доступно: <<https://glavcom.ua/news/rozsilati-ukrajinskim-viyskovim-na-donbasi-sms-z-pogrozami-mogli-tilki-rosiyski-fahivci-bild-396192.html>> [Дата звернення 3 лютого 2022].
- Горбулін, В., 2015. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня Україна*, 23 січня, с. 2.
- ДОБА, 2018. *Військовим на Сході погрожують в СМС, мобільний оператор зливає інформацію (фотофакт)* [online]. Доступно: <<https://doba.te.ua/post/12946>> [Дата звернення 3 лютого 2022].
- Дорош, С., 2018. Дзвонити в Донецьк через Ростов: що зі зв'язком на Донбасі? [online]. *BBC News Україна*. Доступно: <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-43556986>> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- ЕСПРЕСО, 2015. *Бойовики пропонують через SMS українським військовим високооплачувану роботу.* [online] Доступно: <<https://espresso.tv/news/2015/10/22/boyovyky-proponuyut-cherez-sms-ukrayinskim-viyskovym-vysokooplachuvanu-robotu>> [Дата звернення 28 січня 2022].
- Закон України «Про внесення зміни до статті 143 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України» від 1 липня № 568-VIII, 2015. *Верховна Рада України* [online]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568-19#Text>> [Дата звернення 25 січня 2022].
- Картер, С., 2019. *«Сапфір» розсилав українським військовим фейки та погрози* [online]. *УНН*. Доступно: <<https://www.unn.com.ua/uk/news/1785786-sapfir-rozsilav-ukrayinskim-viyskovim-feyki-ta-pogrozi>> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Конах, В., 2004. Роль інформаційних операцій та інформаційних воєн у державній політиці США. *Стратегічна панорама*, 1, с. 164–169.
- Королев, И., 2019. Как ДНР построила себе «российский 4G», и почему ЛНР держится за украинский CDMA. *CNews* [online]. Доступно: <https://www.cnews.ru/news/top/2019-05-02_kak_dnr_postroila_sebe_rossijskij_4gi_rochemu> [Дата звернення 3 лютого 2022].
- Міністерство оборони України, 2014. *Спецслужби РФ розсилають українським військовим провокаційні SMS.* [online] Доступно: <<https://www.mil.gov.ua/news/2014/04/15/speczsluzhbi-rf-rozsilayut-ukrayinskim-vijskovim-provokaczijni-sms/>> [Дата звернення 3 лютого 2022].
- Міністерство оборони України, 2015. *Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24-29 серпня 2014 року.* [online] Доступно: <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/>> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Міністерство оборони України, 2015а. *Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014-2015 років.* [online] Доступно: <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi>>

- zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785/> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Міністерство оборони України, 2016. *Кибербезпека. Аспект 2: мобільні телефони*. [online] Доступно: <<https://www.mil.gov.ua/ukbs/>> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Міністерство оборони України, 2016а. *Правила інформаційної та кібернетичної безпеки в зоні проведення АТО*. [online] Доступно: <<https://www.mil.gov.ua/ukbs/pravila-informaczijsnoi-ta-kibernetichnoi-bezpeki-v-zoni-provedennya-ato.html>> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Певцов, Г., Гордієнко, А., Залкін, С., Сідченко, С. та Хударковський, К., 2016. Методика оцінювання ефективності виконання заходів протидії негативному інформаційно-психологічному впливу противника. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 1(46), с. 23–28. Харків: ХУПС.
- Певцов, Г., Гордієнко, А., Залкін, С., Сідченко, С., Феклістов, А. та Хударковський, К., 2017. *Інформаційно-психологічна боротьба у воєнній сфері: монографія*. Харків: Вид. Рожко С. Г.
- Певцов, Г., Залкін, С., Сідченко С., Хударковський, К.І. та Гордієнко, А.М., 2014а. Реалізація підходів інформаційної війни Російською Федерацією в сучасному інформаційному просторі України. *Наука і техніка Повітряних Сил*, 2(15), с. 10–13.
- Певцов, Г., Залкін, С., Сідченко, С. та Хударковський, К., 2014б. *Інформаційна безпека у воєнній сфері: проблеми, методологія, система забезпечення*. Харків: Цифрова друкарня № 1.
- Певцов, Г., Залкін, С., Сідченко, С. та Хударковський, К., 2015. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*, 2, с. 28–32. Київ : Видавничий дім “Стилос”
- Певцов, Г., Залкін, С., Сідченко, С. та Хударковський, К., 2016а. Методичний підхід до аналізу інформаційно-психологічної операції противника. *Наука і оборона*, 3, с. 27–31. Київ : Видавничий дім “Стилос”
- Певцов, Г. В., Залкін, С. В., Сідченко, С. О., Хударковський, К. І., Феклістов, А. О. та Антонов, А. В., 2014. Основні особливості ознак проведення інформаційно-психологічної операції Російської Федерації в автономній республіці Крим. *Наука і техніка Повітряних Сил*, 1(14), с. 35–37.
- Певцов, Г.В., Залкін, С.В. та Феклістов, А.О., 2011. Концептуальні підходи щодо забезпечення інформаційної безпеки у воєнній сфері. *Системи обробки інформації*, 2(92), с. 57–59.
- Руснак, І.С. та Телелим, В.М., 2000. Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі. *Наука і оборона*. 2, с. 18–23.
- Туранський, М.О., 2020. *Інформаційно-психологічне забезпечення операції з анексії Криму Російською Федерацією: історичні передумови та практична реалізація*. Доктор наук. Дисертація. Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Львів.
- Шрамович, В., 2015. Чому солдатам заборонили користуватися телефонами [online]. *BBC News Україна*. Доступно: <https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/07/150701_cell_phones_ato_zone_ban_vs> [Дата звернення 1 лютого 2022].

INSIDER, 2015. *Сепаратисти шлють бійцям ЗСУ на передовій провокативні СМСки*. [online] Доступно: <<http://www.theinsider.ua/politics/54d7571740015/>> [Дата звернення 28 січня 2022].

References

- ARMIA INFORM, 2020. *Mobilni telefony dlia viiskovosluzhbovtiv: zaboronyty ne mozhna korystuvatysia [Mobile phones for servicemen: can not be banned]* [online] Available at: <<https://armyinform.com.ua/2020/07/mobilni-telefony-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zaboronyty-ne-mozhna-korystuvatysya/>> [Accessed 28 January 2022] (in Ukrainian).
- DOBA, 2018. *Viiskovym na Skhodi pohrozhuut v SMS, mobilnyi operator zlyvaie informatsiiu (fotofakt) [The military in the East is threatened by SMS, the mobile operator is leaking information (photo fact)]* [online]. Available at: <<https://doba.te.ua/post/12946>> [Accessed 3 February 2022]. (in Ukrainian).
- Dorosh, S., 2018. *Dzvonyty v Donetsk cherez Rostov: shcho zi zviazkom na Donbasi? [Calling Donetsk via Rostov: what about communication in Donbass?]* [online]. *BBC News Ukraine*. Available at: <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-43556986>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- ESPRESO, 2015. *Boiovyky proponuiut cherez SMS ukrainskym viiskovym vysokooplachuvanu robotu [Militants offer high-paying jobs to the Ukrainian military via SMS]*. [online] Available at: <https://espresso.tv/news/2015/10/22/boiovyky_proponuyut_cherez_sms_ukrayinskym_viyskovym_vysokooplachuvanu_robotu> [Accessed 28 January 2022]. (in Ukrainian).
- GLAVKOM, 2017. *Rozsylaty ukrainskym viiskovym na Donbasi SMS z pohrozamy mohly tilky rosiiski fakhivtsi – Bild [Only Russian specialists could send threatening SMS to the Ukrainian military in Donbass – Bild]* [online]. Available at: <<https://glavcom.ua/news/rozsilati-ukrajinskim-viyskovim-na-donbasi-sms-z-pogrozami-mogli-tilki-rosiyski-fahivci-bild-396192.html>> [Accessed 3 February 2022] (in Ukrainian).
- Horbulin, V., 2015. «Hibrydna viina» yak kliuchovy instrument rosiiskoi heostrategii revanshu ["Hybrid War" as a key tool of n geostrategy of revenge]. *Dzerkalo tyzhnia Ukraina*, 23, p.2 (in Ukrainian).
- INSIDER, 2015. *Separatysty shliut biitsiam ZSU na peredovii provokatyvni SMSky [Separatists send provocative text messages to the Armed Forces on the front line]* [online]. Available at: <<http://www.theinsider.ua/politics/54d7571740015/>> [Accessed 28 January 2022]. (in Ukrainian).
- Karter, S., 2019. «Sapfir» rozsylyav ukrainskym viiskovym feiky ta pohrozy [Sapphire sent fakes and threats to the Ukrainian military] [online]. *UNN*. Available at: <<https://www.unn.com.ua/uk/news/1785786-sapfir-rozsilav-ukrayinskim-viyskovim-feyki-ta-pogrozi>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- Konakh, V., 2004. Rol informatsiinykh operatsii ta informatsiinykh voien u derzhavnii politytsii SShA [The role of information operations and information wars in US public policy]. *Stratehichna panorama*, 1, pp. 164–169. (in Ukrainian).
- Korolev, I., 2019. *Kak DNR postroyla sebe «rossyyskiy 4G», y pochemu LNR derzhytsia za ukraynskiy CDMA [How the DNR built itself a “Russian 4G”, and why the LNR is holding on to the Ukrainian CDMA]* [online]. *CNews*. Available at: <<https://www.cnews.ru/news/top/2019-05->

- 02_kak_dnr_postrila_sebe_rossijskij_4gi_pochemu> [Accessed 3 February 2022]. (in Ukrainian).
- Ministerstvo obrony Ukrainy, 2016. *Kiberbezpeka. Aspekt 2: mobilni telefony [Cybersecurity. Aspect 2: mobile phones]* [online]. Available at: <<https://www.mil.gov.ua/ukbs/>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- Ministerstvo obrony Ukrainy, 2016a. *Pravyla informatsiinoi ta kibernetichnoi bezpeky v zoni provedennia ATO [Rules of information and cyber security in the area of anti-terrorist operation]* [online]. Available at: <<https://www.mil.gov.ua/ukbs/pravila-informacziinoi-ta-kibernetichnoi-bezpeki-v-zoni-provedennya-ato.html>> [Accessed 1 February 2022] (in Ukrainian).
- Ministry of Defense of Ukraine, 2014. *Russian special services send provocative SMS to the Ukrainian military.* [online] Available at: <<https://www.mil.gov.ua/news/2014/04/15/speczsluzhbi-rf-rozsilayut-ukrainskim-vijskovim-provokacijni-sms/>> [Accessed 3 February 2022]. (in Ukrainian).
- Ministry of Defense of Ukraine, 2015. *Analysis of hostilities in the Ilovaisk region after the invasion of Russian troops on August 24-29, 2014.* [online] Available at: <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- Ministry of Defense of Ukraine, 2015a. *Analysis of hostilities in eastern Ukraine during the winter campaign of 2014-2015.* [online] Available at: <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodizimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785/>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- Pievtsov, H., Hordiienko, A., Zalkin, S., Sidchenko, S. and Khudarkovskyi, K., 2016. *Metodyka otsiniuvannia efektyvnosti vykonannia zakhodiv protydii nehatyvnomu informatsiino-psykholohichnomu vplyvu protyvnyka [Methods for evaluating the effectiveness of measures to counter the negative information and psychological influence of the enemy]. Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl, 1(46), pp.23–28. Kharkiv: KhUPS. (in Ukrainian).*
- Pievtsov, H., Hordiienko, A., Zalkin, S., Sidchenko, S., Feklistov, A. and Khudarkovskyi, K., 2017. *Informatsiino-psykholohichna borotba u voiennii sferi [Information and psychological struggle in the military sphere]. Kharkiv: Rozhko S.H. (in Ukrainian).*
- Pievtsov, H., Zalkin, S., Sidchenko, S. and Khudarkovskyi, K., 2014b. *Informatsiina bezpeka u voiennii sferi: problemy, metodolohiia, systema zabezpechennia [Information security in the military sphere: problems, methodology, support system]. Kharkiv: Tsyfrova drukarnia № 1. (in Ukrainian).*
- Pievtsov, H., Zalkin, S., Sidchenko, S. and Khudarkovskyi, K., 2016a. *Metodychnyi pidkhid do analizu informatsiino-psykholohichnoi operatsii protyvnyka [Methodical approach to the analysis of information and psychological operation of the enemy]. Nauka i obrona, 3, pp. 27–31. Kyiv : Vydavnychiy dim “Stylos” (in Ukrainian).*
- Pievtsov, H. V., Zalkin, S. V., Sidchenko, S. O., Khudarkovskyi, K. I., Feklistov, A. O. ta Antonov, A. V., 2014. *Osnovni osoblyvosti oznak provedennia informatsiino-psykholohichnoi operatsii Rosiiskoi Federatsii v AR Krym [The main features of the signs of the information and psychological operation of the Russian Federation in the*

- Autonomous Republic of Crimea]. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl*, 1(14), pp. 35–37 (in Ukrainian).
- Pievtsov, H., Zalkin, S., Sidchenko, S. and Khudarkovskyi, K., 2015. Information and psychological operations of the Russian Federation in Ukraine: models of influence and directions of counteraction [Informatsiino-psykholohichni operatsii Rosiiskoi Federatsii v Ukraini: modeli vplyvu ta napriamy protydiei]. *Nauka i oborona*, 2, pp. 28–32. Kyiv : Vydavnychyi dim “Stylos” (in Ukrainian).
- Pievtsov, H., Zalkin, S., Sidchenko, S., Khudarkovskyi, K.I. ta Hordiienko, A.M., 2014a. Realizatsiia pidkhodiv informatsiinoi viiny Rosiiskoiu Federatsiieiu v suchasnomu informatsiinomu prostori Ukrainy [Implementation of information warfare approaches by the Russian Federation in the modern information space of Ukraine]. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl*, 2(15), pp.10–13. (in Ukrainian).
- Pievtsov, H.V., Zalkyn, S.V. ta Feklistov, A.O., 2011. Kontseptualni pidkhody shchodo zabezpechennia informatsiinoi bezpeky u voiennoi sferi [Conceptual approaches to information security in the military sphere]. *Systemy obrobky informatsii*, 2(92), pp.57–59. (in Ukrainian).
- Rusnak, I.S. ta Telelym, V.M., 2000. Rozvytok form i sposobiv vedennia informatsiinoi borotby na suchasnomu etapi [Development of forms and methods of information struggle at the present stage]. *Nauka i oborona*, 2, pp.18–23 (in Ukrainian).
- Shramovych, V., 2015. Chomu soldatam zaboronyly korystuvatysia telefonamy [Why soldiers were forbidden to use telephones] [online]. *BBC News Ukraina*. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/07/150701_cell_phones_ato_zone_ban_vs> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- Turanskyi, M.O., 2020. *Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia operatsii z aneksii Krymu Rosiiskoiu Federatsiieiu: istorychni peredumovy ta praktychna realizatsiia [Information and psychological support of the operation for the annexation of Crimea by the Russian Federation: historical background and practical implementation]*. Ph.D. Dissertation. Hetman Petro Sahaidachny National Academy of Land Forces, Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zminy do statti 143 Statutu vnutrishnoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy» vid 1 lypnia № 568-VIII [Law of Ukraine “On Amendments to Article 143 of the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine” of July 1 № 568-VIII] [online], 2015. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568-19#Text>> [Accessed 25 January 2022] (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 18.02.2022 р.

V. Lehkodukh

ANALYSIS OF THE EXTERNAL INFLUENCE OF THE ENEMY ON THE MILITARY SERVANTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE THROUGH MOBILE

The article examines the external influence of the Russian Federation (RF) on servicemen of the Armed Forces of Ukraine (AFU) through mobile communications. The purpose of the article

is to systematize information on the use of mobile communications in the framework of the Russian Federation information and psychological impact on Ukrainian servicemen in the area of the Anti-Terrorist Operation (ATO). It was emphasized that the active influence on the servicemen of the Armed Forces of Ukraine by the units of the information operations of the Armed Forces of the Russian Federation is connected with the beginning of the Anti-Terrorist Operation (ATO) in Donetsk and Luhansk regions and continues to this day. The main forms of influence on the servicemen of the Armed Forces of Ukraine through the means of mobile communication are highlighted: sending messages of a demoralizing nature; determining the location of units of the Armed Forces for further fire damage; disruption of the cellular communication system with the use of electronic warfare; use of mobile phones as an additional source of leaks of official information; collecting information on the organizational and staffing structure of the Armed Forces. In order to demoralize the servicemen of the Armed Forces of Ukraine and disrupt the tasks assigned to them, SMS messages with threats and insults and telephone calls to the military and their relatives are actively used. The main ways of using mobile networks by the enemy, which give access to the intelligence services of the Russian Federation to information about the location of the subscriber: through the activities of companies providing mobile services that are wholly or partly owned by Russian citizens; through means of electronic warfare (military system RB-341V "Leer-3", which suppresses GSM communications through interference transmitted from unmanned aerial vehicles). The work of the commanders of the units of the Armed Forces of Ukraine on preventing the influence of the enemy through the means of mobile communication on Ukrainian soldiers is outlined. It was found out that during the fighting in the ATO (OOS) zone, servicemen were forbidden to carry individual means of communication (mobile devices) and information. These tools were used under the control of commanders at a strictly allotted time and place.

Key words: *anti-terrorist operation, means of mobile communication, servicemen, Armed Forces of Ukraine, information and psychological influence.*

УДК 327"20"

Н. В. Матвійчук

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Міжнародні відносини у XXI ст. переживають системну кризу, що позначена збільшенням кількості локальних конфліктів та гібридних протистоянь, геополітичним суперництвом. Трансформації вимагають розробки і застосування дієвого механізму протидії порушенням міжнародного права. Одним із таких механізмів, що сьогодні активно використовується учасниками міжнародних відносин є застосування санкцій. У статті проаналізовано види, мету, специфіку та інші характеристики міжнародних санкцій як інструменту сучасної міжнародної політики.

Ключові слова: санкції, міжнародні санкції, зовнішня політика, міжнародні відносини.

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-71-79

Сучасні міжнародні відносини переживають чергову системну кризу. Поряд із процесами інтеграції, дезінтеграції, регіоналізації, пост-пандемічними наслідками, держави стикаються із необхідністю вироблення нових механізмів для захисту суверенітету та національних інтересів. Дедалі частіше актори міжнародних відносин вдаються до порушень встановлених міжнародною спільнотою норм та правил, нехтуючи міжнародним правом. Відтак застосування санкцій є необхідною мірою запобігання таким діям державами-порушницями.

Інститут міжнародної відповідальності, що передбачає застосування санкцій проти порушників норм міжнародного права, є дієвим механізмом регулювання сучасних міжнародних відносин. Попри те, що цей механізм специфічний та не досконалий, застосування міжнародних санкцій є альтернативою використанню військових засобів.

Застосування санкцій це явище, що має давню історію. Використання невійськових заходів, що мали на меті тиск однієї сторони (держави) на іншу відоме з античних часів (Седляр, 2013, с. 11). Згодом така практика лише розширювалася, зазнавала трансформаційних змін, інституційного оформлення і т. д.

Дослідженнями санкцій як форм міжнародної політики займаються вчені у галузі права, міжнародних відносин, економіки, експерти, журналісти та ін. Питання міжнародних санкцій, їх сутності, результативності вивчали українські науковці: С. Кулицький (Кулицький, 2017), Ю. Седляр (Седляр, 2013; Седляр, 2017), К. Степаненко (Степаненко, 2016), К. Фліссак (Фліссак, 2019). Проблематика санкцій, їх класифікація, механізми впровадження країнами та міжнародними організаціями досліджувалася й зарубіжними науковцями: М. Босуйтом (Bossuyt, 2012), Л. Джонсом, К. Портелою (Jones and Portela, 2020), Ж. Лієвою, А. Дашевським, Ф. Кокотовічем (Piieva, Dashtevski and Kokotovic, 2018), С. Лохманом, Ю. Ворратом (Lohmann and Vorrath, 2021), П. Рудольфом (Rudolf, 2007), Ш. Сміт (Smith, 2004).

У міжнародно-правових документах відсутнє точне визначення поняття «санкцій», не виписані проблеми визначення змісту санкцій, підстав для їх впровадження й припинення, співвідношення з іншими категоріями (примусові заходи, міжнародно-правова відповідальність та ін.) (Малишева, 2016, с. 12–13). Поняття «санкцій»/«міжнародних

санкцій» в Статуті ООН не використовується. Однак присутній інший термін – «превентивні» або «примусові заходи» (ООН, 2008, с. 33). Можливе вживання також понять «контрзаходи», «реторсії», «репресалії» та ін., однак більш вживаним є поняття «санкції», хоча ототожнювати ці терміни не варто.

«Санкція» (з лат. *sanction* – «найсуворіша постанова», «примусовий засіб»). Санкції – колективні або індивідуальні примусові заходи, що застосовуються проти держави-порушниці з метою припинення порушення чи покарання за його здійснення. Санкції є своєрідним компромісом між дипломатичними методами розв'язання проблеми і певними засобами, що можуть включати силовий аспект.

Міжнародні санкції – форма міжнародно-правової відповідальності, що застосовується до порушника міжнародних угод. Існує багато визначень міжнародно-правової відповідальності, загалом, це – обов'язок одного суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, заподіяну іншому суб'єкту в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання, або обов'язок відшкодувати матеріальний збиток, заподіяний в результаті дій, що не порушують норми міжнародного права, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором (Степаненко, 2016, с. 59).

Міжнародні санкції можуть впроваджуватися у кількох вимірах: дипломатичному, економічному, політичному, військовому та ін. Дипломатичні міжнародні санкції – це політичні заходи, спрямовані на вираження несхвалення чи незадоволення певною дією шляхом міжнародно-політичної ізоляції цільової держави (Седляр, 2013, с. 19). Дипломатичні санкції втілюються у зменшенні контактів між державами, висилкою певної кількості представників дипломатичного корпусу, найбільш гострим втіленням дипломатичних санкцій може стати припинення дипломатичних відносин між конфронтуючими сторонами. Прикладів застосування дипломатичних санкцій є чимало. Практика висилання послів, розірвання дипломатичних стосунків на певний період та ін., застосовувалася значною кількістю держав. Сучасними випадками застосування санкцій такого типу є виключення Російської Федерації з G8 та тимчасове припинення діяльності американсько-російської президентської комісії у зв'язку із протиправними діями щодо українських територій, двостороннє висилання послів і консулів Білоруссю та Польщею, Латвією в період загострення відносин між країнами в листопаді-грудні 2021 р.

Застосування міжнародних санкцій передбачає використання й політичних засобів, що спрямовані на протидію протиправних дій країн-порушниць. Такі дії дозволяють застосовувати механізм міжнародного осуду, часткової ізоляції, що призводять до негативних змін в іміджі держави-порушниці. Політичні санкції передбачають обмеження чи виключення порушника з міжнародних організацій, заборону в'їзду певним особам.

Військові санкції передбачають силове втручання, інтервенцію, вторгнення та ін. Деякі науковці до військових санкцій відносять ембарго на постачання зброї, переривання військового співробітництва, припинення надання допомоги у навчанні військовослужбовців підсанкційної країни та ін. (Bossuyt, 2012).

Економічні санкції мають у своєму арсеналі значно ширший спектр методів та засобів, й на сьогодні, застосовуються значною низкою країн та міжнародних організацій. Економічні санкції найбільш поширені у застосуванні (Седляр, 2013, с. 15). Засобами економічних санкцій є «заморожування» фінансових активів держави-порушниці (чи іншого актора міжнародних відносин), ембарго (часткова або повна заборона торгівлі чи купівлі / продажу певних товарів), торговий бойкот, запровадження додаткових мит та ін.

Виділяють три види економічних санкцій, критерієм виокремлення яких є економічна шкода, що ними заподіяна: інструментальні, каральні, символічні (Седляр, 2013, с. 18–19]. Економічні санкції можуть бути повномасштабними (стосуватися економіки всієї країни), секторальними (поширюватися на окремі галузі економіки), адресними (обмежують економічну діяльність окремих фізичних чи юридичних осіб). Варто наголосити, що сучасні міжнародні економічні відносини мають у своєму розпорядженні низку заходів, що спрямовані на протидію порушенням. Низка таких заходів застосовується після порушення, але є й такі, що впроваджуються як превентивні. За підрахунками науковців, економічні санкції призводять до значущих змін у поведінці порушників міжнародного порядку у 40% випадків (Tarallo, 2020). Однак варто підкреслити, що вимірювання ефективності санкцій досить складний процес, що вимагає врахування значної кількості факторів. Часто це здійснити проблематично, якщо можливо.

Виокремлюють також індивідуальні та колективні санкції. Індивідуальні санкції застосовуються окремою державою. Колективні санкції базуються на значно складнішому механізмі, вимагають узгодження серед міжнародної спільноти й, у переважній більшості випадків, у системі ООН. Згідно Статуту організації, головна роль у застосуванні санаційного механізму належить Раді Безпеки ООН. Загалом не існує усталеної класифікації видів санкцій. Науковці пропонують розроблені власні класифікації, що подекуди відрізняються.

Виокремлюють також низку рівнів на яких втілюються міжнародні санкції: глобальний, міждержавний, галузевий (санкції запроваджуються окремими інституціями чи в окремих галузях), корпоративний, індивідуальний. Обсяг, причини, форми, тривалість санкцій змінюються в залежності від їх мети, особливостей держав, проти яких вони вводяться, співвідношення сил між ними та інших параметрів (Капітоненко, 2018, с. 7).

Санкції можуть мати різні цілі: зміна політики певного актора міжнародних відносин в тому чи іншому питанні, дестабілізація правлячого режиму, як відповідь на територіальний конфлікт, запобігання загрозам безпеки: військове протистояння, терористичні акти, розробка ядерної зброї та ін., прагнення забезпечення дотримання демократичних цінностей, прав і свобод людини та ін. Санкції є альтернативним інструментом протидії чи покарання держави-порушниці без використання методів «жорсткої сили». Застосування міжнародних санкцій передбачає врегулювання конфлікту через збереження діалогу, поваги до демократії, дотримання прав та свобод, протидію агресії.

Для дієвості та ефективності міжнародних санкцій потрібна низка факторів: чітке формулювання причин застосування, чітка мотивація з боку суб'єкта, що ініціює накладення санкцій, наполегливість в ході застосування санкцій, наявність міжнародної підтримки (Седляр, 2017, с. 98). Дієвість міжнародних санкцій напряму залежить від наявності чіткої солідарності щодо їх введення серед світового співтовариства. Водночас санкції можуть мати різну ефективність, зважаючи на статус держави-порушниці. Якщо міжнародні санкції накладено на потужного гравця системи міжнародних відносин, країна має низку інструментів (економічних, політичних та ін.) для послаблення санкцій та в підсумку їх відміни; також можуть сприяти процесам накладення контрсанкцій, як відповідь держави-порушниці. Міжнародні санкції можуть мати різні результати: бути частково чи повністю виконаними, призвести до започаткування переговорного процесу між сторонами, не бути результативними в цілому та ін.

Для сучасних міжнародних відносин характерним є використання санкцій не лише проти держави, а й проти недержавних суб'єктів та окремих осіб. На сьогодні надзвичайно

поширеною стала практика накладення персональних санкцій (на окремих осіб за вчинення ними певних правопорушень). Така форма санкцій використовується як окремими державами, так і міжнародними організаціями, що формують окремі списки підсанкційних осіб, яким забороняються певні види діяльності чи в'їзд на визначені території, застосовується практика «заморожування» активів та інші механізми впливу. Такі ж дії можуть бути застосовані й до організацій, об'єднань, комерційних установ і т. д.

Застосування міжнародних санкцій має негативні ефекти. Інколи країни, що є потужними гравцями на міжнародній арені, опираючись на економіку, військову могутність та ін., використовуючи геостратегічні переваги, прагнуть виступати в ролі арбітра, й нерідко є ініціаторами впровадження санкцій, при цьому не завжди враховуючи роль Організації Об'єднаних Націй, як головного контролюючого органу механізму впровадження та застосування міжнародних санкцій. Ще одним негативним ефектом є те, що санкції можуть зачіпати й інтереси країн, які не входять до санкційного переліку, але, маючи тісні економічні, політичні та інші зв'язки із країною-порушницею зазнають негативних впливів.

Останнім часом спостерігається тенденція до кількісного збільшення накладених санкцій. Наприклад 2020 р. було впроваджено 34 000 санкційних обмежень, що на 62 % більше, ніж у 2017 р. (Cook, 2021). Спостерігається формування певної мережі санкцій, які можуть бути накладені ООН, США та іншими країнами, ЄС та низкою інших регіональних міжнародних організацій.

Кожна міжнародна організація та країна розробляє власні механізми накладення та впровадження санкцій, контролю за їх виконанням та ін. У США санкційною політикою займаються різні установи та посадові особи: президент, Державний департамент, Департамент казначейства, Офіс по контролю за іноземними активами та ін. (Overview of US..., р. 2). Існує практика розробки спеціальних законів, виконавчих наказів та інших документів, що регулюють питання накладення санкцій на окремі країни, організації, осіб.

Власний механізм санкційної політики розроблено й у Європейському Союзі. Запровадження будь яких обмежувальних засобів потребує узгодження як на рівні внутрішньодержавному, так і на рівні союзу. Із початком збройної агресії Російської Федерації в Україні також було прийнято закон «Про санкції», де вказано «з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (далі – санкції)» (Закон України..., редакція від 01.07.2021 р.). Передбачається, що міжнародні санкції можуть бути накладені на країну, окремі організації, фізичних чи юридичних осіб та ін., що вчинили протиправні дії.

Універсальних механізмів чи стандартів щодо застосування міжнародних санкцій на сьогодні не існує. Впроваджуючи санкції, кожна міжнародна організація та країна користуються власним механізмом чи практикою, що вже застосовувалася раніше. Обов'язковою умовою є дотримання норм права, що встановлені в конвенціях, договорах та інших міжнародних документах. У переважній більшості випадків санкції вводяться у відповідь на уже вчинене міжнародне правопорушення (або на порушення, що триває), відтак, здебільшого, санкції не можна застосовувати як превентивні заходи.

Дія будь яких міжнародних санкцій обмежена конкретними часовими рамками. Санкції накладають на певний період, по закінченню якого, санкції припиняють чи продовжують, встановлюючи нові терміни їх дії. Санкції, можуть накладатися

міжнародними організаціями за порушення країн-членів статуту організації. Держави-порушниці можуть позбавляти права голосу чи представництва на певний визначений термін. Часто зустрічається практика накладення санкції на порушника різними міжнародними організаціями та країнами одночасно. При цьому санкції можуть відрізнятися за ступенем жорсткості, тривалістю та ін.

Сучасна практика застосування міжнародних санкцій зосереджується на використанні цільових санкцій, на протиправу всеохоплюючим санкціям, що дозволяє відокремити відповідальних за здійснення певної політики чи вчинення дій, від населення країни (Капітоненко, 2018, с. 7).

Оцінити ефективність міжнародних санкцій важко. Санкції, часто, не використовуються окремо від інших елементів впливу на порушника. Успіх санкцій зумовлений інституційною розбудовою установ, що їх впроваджують та контролюють. Важливою умовою є також чітко напрацьоване законодавство, яке неухильно виконується, прозорість санкційної політики тощо.

Міжнародні санкції є ефективним інструментом здійснення зовнішньої політики. Накладення будь яких міжнародних санкцій має на меті вплинути на протиправні дії держави-порушниці, припинити їх або покарати за їх вчинення.

Застосування механізму міжнародних санкцій є поширеною практикою сьогодення, що дозволяє впливати на порушника норм міжнародного права та порядку, не використовуючи військові методи та «жорстку силу».

Найбільш розповсюдженою та дієвою є практика використання економічних міжнародних санкцій, що дає змогу вплинути на державу-порушницю у короткостроковій та довготерміновій перспективі.

Бібліографічний список

- Закон України Про санкції, № 1644-VII, 2014. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Капітоненко, М., 2018. Антіросійські санкції: інструмент впливу чи демонстрація безсилля? *Міжнародний центр перспективних досліджень*. Доступно: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_sankcii_a5_ukr_6_.pdf [Дата звернення 26 січня 2021].
- Кулицький, С., 2017. Політично вмотивовані економічні санкції як нова складова розвитку сучасної глобальної економіки. *Україна: події, факти, коментарі*. 17, с. 51–63. Доступно: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/17.pdf> [Дата звернення 1 лютого 2022].
- Малишева, В., 2016. *Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН*. Кандидат наук. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.
- Седляр, Ю. О., 2013. *Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили.
- Седляр, Ю.О., 2017. Концептуально-методологічні засади дослідження міжнародних санкцій у зовнішньополітичному аналізі. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*, 59, с. 85–103.
- Організація Об'єднаних Націй, 2008. *Статут Організації Об'єднаних Націй* [онлайн]. Київ: Департамент громадської інформації ООН. Доступно:

- https://unic.un.org/aroundworld/unic/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf [Дата звернення 2 лютого 2022].
- Степаненко, К. В., 2016. Міжнародно-правове регулювання застосування Україною репресалій. *Альманах міжнародного права* [онлайн], 13, с. 57–65. Доступно: <<http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2090/1/9%20%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>> [Дата звернення 22 листопада 2021].
- Фліссак, К. А., 2019. Економічні санкції та специфіка їх позиціонування в сучасних міжнародних відносинах. *Актуальні проблеми правознавства* [онлайн], 1, с. 72–80. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_1_14> [Дата звернення 20 листопада 2021].
- Bossuyt, M. 2012. *The Adverse Consequences of Economic Sanctions on the Enjoyment of Human Rights* [online]. Available at: <https://www.ohchr.org/Documents/Events/WCM/MarcBossuyt_WorkshopUnilateralCoerciveSeminar.pdf> [Accessed 11 January 2022].
- Cook, P., 2021. Are sanctions an effective foreign policy tool? [online]. *Geneva Solutions*. Available at: <<https://genevasolutions.news/peace-humanitarian/are-sanctions-an-effective-foreign-policy-tool>> [Accessed 4 February 2022].
- Jones, L. and Portela, C., 2020. Evaluating the success of international sanctions: a new research agenda. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals* [online], 125, pp.39-60. Available at: <https://www.cidob.org/en/articulos/revista_cidob_d_afers_internacionals/125/evaluating_the_success_of_international_sanctions_a_new_research_agenda> [Accessed 11 November 2021].
- Ilieva, J., Dashtevski, A. and Kokotovic, F., 2018. Economic Sanctions in International Law. *UTMS Journal of Economics* [online], 9(2), pp. 201–211. Available at: <<https://www.utmsjoe.mk/files/Vol.%209%20No.%202/UTMSJOE-2018-0902-09-Ilieva-Dashtevski-Kokotovic.pdf>> [Accessed 11 November 2021].
- Lohmann, S. and Vorrath, J. (eds.), 2021. International Sanctions: Improving Implementation through Better Interface Management (Working Paper No. 01). *Stiftung Wissenschaft und Politik* [online], 1, pp. 3–101. Available at: <https://www.swp-berlin.org/publications/products/arbeitspapiere/WP_International_Sanctions.pdf> [Accessed 11 December 2021].
- Overview of US sanctions laws and regulations* [online]. Available at: <<https://www.nortonrosefulbright.com/-/media/files/nrf/nrfweb/knowledge-pdfs/overview-of-us-sanctions-laws-and-regulations----20210218.pdf?revision=99a0903f-b4c9-4259-ae78-3af9f206cc8e>> [Accessed 1 December 2021].
- Rudolf, P., 2007. Sanctions in International Relations. *SWP Research Paper* [online], 6, pp. 17. Available at: <https://www.files.ethz.ch/isn/117838/2006_Sanctions_E.pdf> [Accessed 18 December 2021].
- Smith, M.S. 2004. Sanctions: Diplomatic Tool, or Warfare by Other Means? *Beyond Intractability* [online]. Available at: <<https://www.beyondintractability.org/essay/sanctions>> [Accessed 1 January 2022].
- Tarallo, M., 2020. The Effectiveness of Economic Sanctions as a Security Tool. *Security Management* [online]. Available at: <<https://www.asisonline.org/security-management-magazine/articles/2020/01/the-effectiveness-of-economic-sanctions-as-a-security-tool/>> [Accessed 19 November 2021].

References

- Bossuyt, M. 2012. *The Adverse Consequences of Economic Sanctions on the Enjoyment of Human Rights* [online]. Available at: <https://www.ohchr.org/Documents/Events/WCM/MarcBossuyt_WorkshopUnilateralCoerciveSeminar.pdf> [Accessed 11 January 2022].
- Cook, P., 2021. Are sanctions an effective foreign policy tool? [online]. *Geneva Solutions*. Available at: <<https://genevasolutions.news/peace-humanitarian/are-sanctions-an-effective-foreign-policy-tool>> [Accessed 4 February 2022].
- Flissak, K.A., 2019. Ekonomichni sanktsii ta spetsyfika yikh pozytsionuvannia v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh [Economic sanctions and specification of their position in modern international relations]. *Aktualni problemy pravoznavstva* [online], 1, p. 72–80. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_1_14> [Accessed 20 November 2021]. (in Ukrainian).
- Jones, L. and Portela, C., 2020. Evaluating the success of international sanctions: a new research agenda. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals* [online], 125, pp.39-60. Available at: <https://www.cidob.org/en/articulos/revista_cidob_d_afers_internacionals/125/evaluating_the_success_of_international_sanctions_a_new_research_agenda> [Accessed 11 November 2021].
- Kapitonenko, M. 2018. Antyrosiiski sanktsii: instrument vplyvu chy demonstratsiia bezsyllia? [Anti-Russian sanctions: an instrument of influence or a demonstration of powerlessness?] *Mizhnarodnyi tsentr perspektyvnykh doslidzhen*. Available at: <http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_sankcii_a5_ukr_6_.pdf> [Accessed 26 January 2021]. (in Ukrainian).
- Kulytskyi, S., 2017. Politychno vmotyvovani ekonomichni sanktsii yak nova skladova rozvytku suchasnoi hlobalnoi ekonomiky [Politically motivated economic sanctions as a new component of the modern global economy]. *Ukraina: podii, fakty, komentari*. 17, p. 51–63. Available at: <<http://www.nbuv.gov.ua/images/ukraine/2017/17.pdf>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).
- Ilieva, J., Dashtevski, A. and Kokotovic, F., 2018. Economic Sanctions in International Law. *UTMS Journal of Economics* [online], 9(2), pp. 201–211. Available at: <<https://www.utmsjoe.mk/files/Vol.%209%20No.%202/UTMSJOE-2018-0902-09-Ilieva-Dashtevski-Kokotovic.pdf>> [Accessed 11 November 2021].
- Lohmann, S. and Vorrath, J. (eds.), 2021. International Sanctions: Improving Implementation through Better Interface Management (Working Paper No. 01). *Stiftung Wissenschaft und Politik* [online], 1, pp. 3–101. Available at: <https://www.swp-berlin.org/publications/products/arbeitspapiere/WP_International_Sanctions.pdf> [Accessed 11 December 2021].
- Malysheva, V., 2016. *Tsilespriamovani sanktsii ta yikh zastosuvannia Radoiu Bezpeky OON [Targeted sanctions and their application by the UN Security Council]*. Kandydat nauk. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. (in Ukrainian).
- Overview of US sanctions laws and regulations* [online]. Available at: <<https://www.nortonrosefulbright.com/-/media/files/nrf/nrfweb/knowledge-pdfs/overview-of-us-sanctions-laws-and-regulations---20210218.pdf?revision=99a0903f-b4c9-4259-ae78-3af9f206cc8e>> [Accessed 1 December 2021].

- Rudolf, P., 2007. Sanctions in International Relations. *SWP Research Paper* [online], 6, pp. 17. Available at: <https://www.files.ethz.ch/isn/117838/2006_Sanctions_E.pdf> [Accessed 18 December 2021].
- Sedliar, Yu.O., 2013. *Mizhnarodni sanktsii u svitovii politytsi: teoriia i praktyka [International sanctions in world politics: theory and practice]*. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU im. Petra Mohyly. (in Ukrainian).
- Sedliar, Yu.O., 2017. Kontseptualno-metodolohichni zasady doslidzhennia mizhnarodnykh sanktsii u zovnishnopolitychnomu analizi [Conceptual and methodological principles of research of international sanctions in foreign policy analysis]. *Aktualni problemy polityky: zbirnyk naukovykh prats.* 59, p. 85–103. (in Ukrainian).
- Smith, M.S. 2004. Sanctions: Diplomatic Tool, or Warfare by Other Means? *Beyond Intractability* [online]. Available at: <<https://www.beyondintractability.org/essay/sanctions>> [Accessed 1 January 2022].
- Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii, 2008. *Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [Charter of the United Nations]* [online]. Kyiv: Departament hromadskoi informatsii OON. Available at: <https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf> [Accessed 2 February 2022]. (in Ukrainian).
- Stepanenko, K.V. 2016. Mizhnarodno-pravove rehuliuвання zastosuvannya Ukrainoiu represalii [International legal regulation of the use of reprisals Ukraine]. *Almanakh mizhnarodnoho prava* [online], 13, p. 57–65. Available at: <<http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2090/1/9%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>> [Accessed 22 November 2021]. (in Ukrainian).
- Tarallo, M., 2020. The Effectiveness of Economic Sanctions as a Security Tool. *Security Management* [online]. Available at: <<https://www.asisonline.org/security-management-magazine/articles/2020/01/the-effectiveness-of-economic-sanctions-as-a-security-tool/>> [Accessed 19 November 2021].
- Zakon Ukrainy. «Pro sanktsii» [«About sanctions»] *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>> [Accessed 1 February 2022]. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 10.09.2022 р.

N. Matviichuk

INTERNATIONAL SANCTIONS AS A TOOL OF FOREIGN POLICY

International relations in the 21st century are experiencing the systemic crisis marked by an increase in the number of local conflicts and hybrid confrontations, as well as by the geopolitical rivalry. Transformations require the development and application of an effective mechanism to combat violations of international law. One of the mechanisms actively used today by participants in international relations is the application of sanctions. The paper analyses different types, purpose, specifics and other characteristics of international sanctions regarded as a tool of modern international policy.

There is no certain definition of “sanctions” in international legal instruments. Along with the term, the terms “coercive measures”, “international legal responsibility”, “countermeasures”, etc. are used.

International organizations and states are guided by their own advanced documents (i.e., international treaties, laws, etc.) which prescribe the mechanisms for international sanctions application. International sanctions are the form of international legal responsibility applied to a violator of international agreements. Sanctions as a tool of foreign policy are aimed to put pressure on the violating state to halt illegal actions.

Sanctions can be imposed in several dimensions: diplomatic, economic, political, etc. Diplomatic sanctions are aimed at expressing disapproval or dissatisfaction with a certain action of the violating state through the international political isolation of the state. The application of the international sanctions involves the use of political means aimed at counteracting the illegal actions of violating countries allowing in such a way the use of the mechanism of international condemnation, partial isolation etc., which leads to negative changes in the image of the violating state. Economic sanctions are the measures of an economic nature directed at the violating state. In modern international relations, the practice of imposing economic sanctions is quite common, which outweighs the quantitative indicators of the total number of sanctions imposed. At the same time, modern international sanctions are mostly targeted as opposed to comprehensive sanctions which separate those responsible for pursuing a particular policy or taking certain actions against the country’s citizens.

Key words: *sanctions, international sanctions, foreign policy, international relations.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРЗАМАНОВ ОЛЕКСІЙ АРТЕМОВИЧ – аспірант другого року навчання спеціальності «Історія та археологія» Маріупольського державного університету.

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Маріупольського державного університету.

ІВАНЮК ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ЛЕГКОДУХ ВІКТОР ВІКТОРОВИЧ – викладач кафедри вогневої підготовки факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

ЛУКОВЕНКО ІЛЛЯ ГЕННАДІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної музичної академії України ім. П. Чайковського.

МАТВІЙЧУК НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – магістр історії, заступник керівника археологічної експедиції Маріупольського державного університету.

РЕМІННА ДАР'Я ВАСИЛІВНА – студентка Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка, Київського університету імені Бориса Грінченка.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

ARZAMANOV OLEKSII – postgraduate student of the Department of History and Archeology, Mariupol State University.

BULYK MAKSYM – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Mariupol State University.

IVANIUK OLEH – PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University.

LEHKODUKH VICTOR – teacher of the department of Shooting Drills of Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy.

LUKOVENKO ILLIA – PhD in History, Associate Professor, Department of Social Sciences, Pyotr Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine.

MATVIICHYK NATALIIA – PhD in History, Senior Lecture of the International Relations Department, National University of Ostroh Academy.

NEBRAT SERHIJ – master student of History, Deputy Head of the Archaeological Expedition, Mariupol State University.

REMINNA DARIA – student of the Institute of Philology, Borys Grinchenko Kyiv University.

ZABAVIN VIACHESLAV – PhD in History, Associate Professor of the Department of History and Archeology, Mariupol State University.

**РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ
«ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ.
СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»**

Редакційна колегія наукового видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: «Історія. Політологія» у своїй діяльності дотримується етичних норм, прийнятих міжнародним науковим співтовариством, рекомендацій та стандартів Комітету з етики публікацій (COPE) – Committee on Publication Ethics (<http://publicationethics.org/>), видавництва Elsevier, міжнародних стандартів для редакторів та авторів – International standards for editors and authors (<http://publicationethics.org/resources/international-standards>), а також Етичного кодексу ученого України (<http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>).

Політика видання полягає у формуванні на його сторінках сучасної наукової думки вітчизняних та закордонних вчених щодо новітніх досягнень та актуальних проблем історії та політології. У зв'язку з цим редакційна колегія при розгляді статей керується виключно їх науковою новизною, теоретичною цінністю та практичним внеском у розвиток історичної та політологічної наук, незалежно від посади автора, його вченого звання, віку, національності, статі, релігійних та політичних поглядів.

Принципи редакційної політики:

- об'єктивність та неупередженість у відборі статей до публікації;
- висока вимогливість до якості наукових досліджень;
- обов'язкове конфіденційне рецензування статей;
- колегіальність у прийнятті рішень щодо публікації статей;
- доступність та оперативність у спілкуванні з авторами;
- суворе дотримання авторських та суміжних прав;
- суворе дотримання графіку виходу журналу.

Видання веде систематичну роботу, направлену на його включення до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів.

Члени редколегії категорично засуджують прояви плагіату в статтях як порушення авторських прав і наукової етики та вживають всіх можливих заходів для його недопущення. Важливим є дотримання норм етичної поведінки для всіх учасників процесу публікації: автора (-ів), редактора, рецензентів, засновника видання, читача.

Етичні зобов'язання редакційної колегії

1. Редакційна колегія несе відповідальність за видання, винесення справедливих та неупереджених рішень, забезпечення добросовісного процесу рецензування і недопущення розповсюдження іншим особам інформації, пов'язаної зі змістом рукописів, переданих на рецензування, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.

2. Всі подані до редколегії авторські матеріали мають бути такими, що не публікувалися раніше, і підлягають ретельному відбору і рецензуванню. Редколегія під керівництвом відповідального редактора керується достовірністю поданих даних та

науковою значимістю поданих матеріалів, виносить неупереджені рішення, незалежні від комерційних чи інших інтересів, забезпечує чесний і об'єктивний процес рецензування.

3. Всі члени редакційної колегії є рецензентами. Редколегія залишає за собою право відхиляти статті, якщо вони не відповідають тематиці видання, неприйнятні до друку через низьку якість, або повертати їх авторам на доопрацювання відповідно до зауважень рецензентів. За редколегією залишається право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту, групі рецензентів, а також право вилучити вже надруковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про факт вилучення статті інформується установа / організація / заклад, де було виконано дослідження, а також автор. Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного з учасників процесу публікації.

4. Рецензування всіх матеріалів, що прийняті до розгляду, є сліпим: рецензенту не повідомляється ім'я автора, чиї матеріали він рецензує, а автору не повідомляються відомості про рецензента. Однак, у разі виникнення у рецензента зауважень до змісту роботи, сумнівів у достовірності або точності окремих даних, редакційна колегія надасть можливість автору надати пояснення або уточнення.

5. Редколегія гарантує, що матеріали, не прийняті до друку, не будуть використані в особистих інтересах членів редакційної колегії без письмової згоди автора

6. Редакційна колегія відкрита до співпраці та діалогу з усіма авторами, рецензентами, читачами з питань публікації матеріалів (у тому числі щодо внесення змін та виправлень до опублікованих матеріалів, публікації спростувань та/або вибачень) та вживання заходів для відновлення порушених прав.

Етичні зобов'язання рецензентів

Рецензування здійснюється висококваліфікованими спеціалістами, що мають науковий ступінь не нижче кандидата наук (доктора філософії), достатній досвід роботи у сфері історії й політології та публікації за відповідним напрямком. Експертна оцінка повинна допомагати автору поліпшити якість тексту статті, а відповідальному редактору і редакційній колегії – ухвалити рішення про публікацію. Рецензент здійснює наукову експертизу авторських матеріалів, внаслідок чого його дії повинні носити неупереджений характер, що полягає у дотриманні наступних принципів:

1. Авторський матеріал (рукопис), що прийнято для рецензування, має розглядатися як конфіденційний документ, який не можна передавати для ознайомлення чи обговорення третім особам, які не мають на те повноважень від редакційної колегії. Рецензент зобов'язаний своєчасно надати рецензію на рукопис.

2. Рецензент зобов'язаний давати об'єктивну і аргументовану оцінку викладеним результатам дослідження. Усі зауваження, що надаються рецензентом, повинні бути обґрунтовані та коректні й не можуть зачіпати особистості автора. Персональна критика автора є непринятною.

3. Неопубліковані дані (відомості), отримані з представлених до розгляду авторських рукописів, не повинні використовуватися рецензентом для особистих цілей.

4. Рецензент, який має сумніви у своїй здатності забезпечити якісне, неупереджене та об'єктивне рецензування авторського рукопису (через відсутність достатньої кваліфікації для оцінювання за тематикою матеріалу, наявність конфлікту інтересів з автором або установою, організацією, закладом), повинен повідомити про це редакційну колегію з проханням виключити його з процесу рецензування даного рукопису. Рукопис невідкладно повертається до редколегії.

5. Рецензент повинен звернути увагу редакційної колегії на будь-яку істотну схожість між наданим йому на оцінювання рукописом і будь-якою іншою опублікованою статтею або рукописом, на некоректність оформлення текстових запозичень або відсутність посилань на інших авторів.

Етичні зобов'язання авторів

1. Авторські матеріали (рукописи), що подаються до редакційної колегії, мають бути оформлені відповідно до встановлених вимог. Інформаційні матеріали для авторів з питань друку публікацій, зокрема вимоги до оформлення статей, порядок їх надсилання до редколегії та ін., розміщені на сайті видання у відповідній рубриці.

2. Автори зобов'язані дотримуватися законодавства України про захист прав інтелектуальної власності, а також принципів наукової етики. Критика робіт дослідників-опонентів за темою дослідження має висловлюватися коректно і обґрунтовано і у жодному випадку не може мати особистісний характер.

3. Автори гарантують, що подані до редакційної колегії матеріали раніше не публікували та не перебувають на розгляді в інших виданнях, і гарантують, що до переліку авторів включені лише ті та усі ті дослідники, що зробили істотний внесок у створення матеріалів; також автори гарантують, що усі співавтори погодили кінцевий варіант рукопису та передачу його на розгляд редакційної колегії.

4. Автори несуть відповідальність за точність і повноту посилань, у т.ч. посилань на власні попередні праці. Посилання оформляються відповідно до встановлених вимог. Плагіат у будь-якій формі неприпустимий.

5. Автори повинні сприяти редакційній колегії у підготовці матеріалів до друку, зокрема, невідкладно повідомляти про усі самостійно виявлені помилки та неточності, надавати на запитовані редколегією пояснення та підтвердження.

6. Автори повинні попереджати редакційну колегію про існування будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, що може вплинути на оцінку та / або інтерпретацію рукопису. Автори повинні розкривати джерела фінансової (державні програми, гранти, конкурсні проекти тощо) та іншої підтримки рукопису, якщо такі є.

Інші питання публікаційної етики

1. Публікація матеріалів здійснюється у порядку черговості їх отримання.

2. Автори не отримують винагороду (гонорар) від редакційної колегії за публікацію матеріалів у науковому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія».

3. Автори мають право на отримання одного безкоштовного примірника видання за кожною опублікованою статтею. Якщо стаття має більш ніж одного автора, другий та наступні примірники випуску надаються з відшкодуванням їх вартості.

4. Джерелом фінансування видання є авторські збори.

5. Періодичність видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» – три рази на рік.

Набір статей до друку у травні відбувається до 10 березня.

Набір статей до друку у серпні відбувається до 10 червня.

Набір статей до друку у грудні відбувається до 10 жовтня.

Матеріали, які були надіслані автором у терміни після 10 березні, 10 червня і 10 жовтня, приймаються до розгляду з метою публікації у наступному випуску, якщо автор не повідомить про своє бажання зняти матеріали з розгляду.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений відповідно до Harvard Referencing style (British Standards Institution);
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

– перелік літературних джерел розташовується за алфавітом після тексту статті. Для відповідності вимогам міжнародних баз даних необхідно приводити два списки

посилань на використані в роботі джерела: *Бібліографічний список* та додатковий список літератури в романському алфавіті *References*. Заголовок розміщується по центру звичайним накресленням шрифту. У Бібліографічному списку джерела наводяться в алфавітному порядку, спочатку – джерела, опубліковані на кирилиці, потім джерела, опубліковані іноземними мовами (латиницею). Оскільки кириличний алфавіт відрізняється від латинського, порядок розташування джерел в *References* може відрізнятись від їх розташування в Бібліографічному списку.

– У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterations>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

– щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

– згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

– стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

– статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н. А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUSMANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано.....

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Булатова, 2012, с. 123) XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX. XXX
XX (Гуткевич та Оніщенко, с. 55) XXXX
XX.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Павленко та Антонюк, ред.
с. 255) XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX.

Бібліографічний список

Булатова, О.В., 2012. *Регіональна складова глобальних інтеграційних процесів.* Донецьк: ДонНУ.

Гуткевич, С.О. та Оніщенко, І.Г., 2014. *Світовий освітній простір: тенденції та перспективи розвитку в умовах глобалізації.* Київ: НТУУ «КПІ».

Павленко, А.Ф. та Антонюк Л.Л. ред., 2014. *Дослідницькі університети: світовий досвід та перспективи розвитку в Україні*. Київ: КНЕУ.

XX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

References

Bulatova, O.V., 2012. *Rehionalna skladova hlobalnykh intehratsiinykh protsesiv [Regional component of global integration processes]*. Donetsk: DonNU. (in Ukrainian).

Hutkevych, S.O. and Onishchenko, I.H., 2014. *Svitovyi osvittii prostir: tendentsii ta perspektyvy rozvytku v umovakh hlobalizatsii [Global educational space: trends and prospects for development in the context of globalization]*. Kyiv: NTUU «KPI». (in Ukrainian).

XX
XX

Стаття надійшла до редакції __. __. 2020 р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and

actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly the USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states.

.....

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету» статтю _____

назва статті

у розділі «Історія» або «Політичні науки» (оберіть необхідне).

Відомості про Автора

(зразок заповнення, кожен автор заповнює окремо в електронному вигляді):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові, посада, назва установи / навчального закладу, науковий ступінь, вчене звання
<i>Українською мовою</i>	Булик Максим Володимирович – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.
<i>Російською мовою</i>	Булык Максим Владимирович – кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений и внешней политики Мариупольского государственного университета.
<i>Англійською мовою</i>	Bulyk Maksym – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University.
<i>ORCID (обов'язково!)</i>	ORCID https://orcid.org/0000-0002-2536-0462
<i>Scopus author ID (за наявності)</i>	
<i>Web of Science ResearcherID (за наявності)</i>	
<i>Джерела фінансування статті</i>	<i>Статтю підготовлено у межах виконання гранту ... Статтю підготовлено у межах виконання проєкту ... Статтю підготовлено у межах виконання держбюджетної теми ... Статтю підготовлено за власний рахунок</i>
<i>Чи є потребі в отриманні друкованого примірника Вісника</i>	<i><u>Так</u> або <u>ні</u></i>
<i>Контактні телефони автора, E-mail (обов'язково!), номер й адреса відділення Нової пошти</i>	<i>Вказати контактні телефони та адресу електронної пошти автора Вказати адресу відділення Нової пошти, за якою здійснюватиметься розсилка (за потреби отримання друкованого примірника видання)</i>

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	
Контактні телефони автора, E-mail	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ /
підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ /
дата

_____ /
підпис

_____ /
П.І.Б.

ЗГОДА на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо залученим до оброблення цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 33-34

Редакційна колегія:

Головний редактор – д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник Маріупольський державний університет
03037, м. Київ, пр. Повітрофлотський, 31
e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com
visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
03037, м. Київ, пр. Повітрофлотський, 31
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей